

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Σύγχρονος Ιταλικός Πολιτισμός Και Ειδικά Ζητήματα Ορολογίας
Και Ερμηνείας (ΙΤΑ)

Διπλωματική Εργασία

Ο Ugo Foscolo και ο Διονύσιος Σολωμός

Δύο ποιητές (του Ιονίου) στον διάλογο των ιδεών και των πολιτισμών

ΣΟΦΙΑ ΒΑΡΕΛΗ

Επιβλέπων καθηγητής: ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΙΚΟΥ

Πάτρα, Ιούλιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας ΣΟΦΙΑΣ ΒΑΡΕΛΗ που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Ο Ugo Foscolo και ο Διονύσιος Σολωμός

Δύο ποιητές (του Ιονίου) στον διάλογο των ιδεών και των πολιτισμών

ΣΟΦΙΑ ΒΑΡΕΛΗ

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Χρήστος Νίκου

Πανεπιστήμιο Πειραιώς

ΣΕΠ ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Άννα Γρίβα

ΣΕΠ ΕΑΠ

Πάτρα, Ιούλιος 2026

Ευχαριστίες

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό για μένα ταξίδι στο χώρο της γνώσης και ειδικότερα στον κόσμο του ιταλικού πολιτισμού και της λογοτεχνίας φθάνει στο τέλος του με την κατάθεση της παρούσας εργασίας. Η πορεία αυτή υπήρξε απαιτητική και θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους δικούς μου ανθρώπους που στάθηκαν δίπλα μου και με στήριξαν, ο καθένας με το δικό του τρόπο στην ολοκλήρωση αυτού του εγχειρήματος.

Πάνω από όλα όμως θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Χρήστο Νίκου για την ουσιαστική συμβολή του σε όλα τα στάδια της εργασίας. Το μάθημά του κατά τη διάρκεια των σπουδών μου αποτέλεσε την αφορμή να στραφώ με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της λογοτεχνίας ενώ η επιμονή του να επιλέξω θέμα που θα με ενδιέφερε πραγματικά ήταν καθοριστική. Δεν μπορώ να μην αναφερθώ στην υπομονή με την οποία συζητούσε κάθε προβληματισμό μου, στην καθοδήγησή του κατά τη διαμόρφωση των βασικών αξόνων της έρευνας μου, στις εύστοχες παρατηρήσεις του σε κρίσιμα σημεία της εργασίας, στη συμβολή του στη διαμόρφωση ενός σαφούς θεωρητικού πλαισίου που πραγματικά υπήρξαν πολύτιμες και οπωσδήποτε στις άμεσες και ουσιαστικές διορθώσεις του που συνέβαλαν σημαντικά στη βελτίωση του τελικού κειμένου μου. Πάνω απ' όλα, όμως, θα ήθελα να τον ευχαριστήσω για τη διαρκή υποστήριξη, την κατανόηση και την ευγενική ενθάρρυνση που μου προσέφερε σε περιόδους δυσκολίας, όταν οι αυξημένες απαιτήσεις της εργασίας έμοιαζαν δύσκολο να αντιμετωπιστούν.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στην επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Γρίβα για τον χρόνο που αφιέρωσε στη μελέτη της εργασίας, για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και διορθώσεις της, καθώς και για τη βοήθειά της κατά το τελικό στάδιο της ολοκλήρωσης και της κατάθεσής της διπλωματικής μου.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη σχέση του Ugo Foscolo με τον Διονύσιο Σολωμό, με στόχο να αναδειχθεί ο ουσιαστικός διάλογος που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο ποιητές σε επίπεδο ιδεών, αισθητικής και πολιτισμικών εμπειριών. Η μελέτη αυτή τοποθετείται στο ευρύτερο πλαίσιο του επτανησιακού χώρου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα και εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η κοινή καταγωγή, η επαφή με την ιταλική παιδεία, οι ιστορικές συνθήκες και τα ευρωπαϊκά πνευματικά ρεύματα επηρέασαν τη διαμόρφωσή τους. Αρχικά παρουσιάζεται το ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον των Ιονίων Νήσων και της Ιταλίας, και κυρίως θέματα όπως η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, το γλωσσικό ζήτημα και η επίδραση του Ρομαντισμού και του Risorgimento. Στη συνέχεια εξετάζονται οι βιογραφικές και πνευματικές πορείες των δύο δημιουργών, καθώς και η στάση τους απέναντι στη γλώσσα, την πατρίδα και τον ρόλο της ποίησης. Παράλληλα, φωτίζονται βασικοί θεματικοί άξονες του έργου τους, όπως η μνήμη, η εξορία, η ιστορία, ο θάνατος και η σημασία της ποιητικής δημιουργίας. Η ανάλυση επιλεγμένων έργων δείχνει ότι η σχέση ανάμεσα στον Foscolo και τον Σολωμό δεν εξαντλείται σε μια απλή σχέση επιρροής, αλλά πρόκειται για μια πιο σύνθετη και δημιουργική διαδικασία, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ποιητικής συνείδησης.

Λέξεις – Κλειδιά

Ugo Foscolo, Διονύσιος Σολωμός, Επτανησιακή Σχολή, Ρομαντισμός, πατρίδα, εξορία, μνήμη, γλώσσα, ποιητική ταυτότητα, εθνική συνείδηση, διαπολιτισμικός διάλογος, Ιόνια Νησιά.

Ugo Foscolo and Dionysios Solomos

Two Poets (of the Ionian) in the Dialogue of Ideas and Cultures

SOFIA VARELI

Abstract

This master's dissertation examines the relationship between Ugo Foscolo and Dionysios Solomos, aiming to highlight the substantive dialogue that develops between the two poets at the level of ideas, aesthetics, and cultural experiences. This study is set within the broader context of the Heptanese (Ionian Islands) during the 18th and 19th centuries, focusing on how their common origin, contact with Italian education, historical conditions, and European intellectual movements influenced their development. Initially, the historical and cultural environment of the Ionian Islands and Italy is presented, focusing primarily on issues such as the formation of national consciousness, the linguistic question, and the impact of Romanticism and the Risorgimento. Last but not least, the biographical and intellectual paths of the two creators are examined, alongside their language attitude, homeland, and the role of poetry. At the same time, the key thematic axes of their work are brought to light, including memory, exile, history, death, and the significance of poetic creation. The analysis of selected works demonstrates that the relationship between Foscolo and Solomos extends beyond a simple influence; rather, it constitutes a more complex and creative process that played a pivotal role in shaping modern Greek poetic consciousness.

Keywords

Ugo Foscolo, Dionysios Solomos, Heptanesian School, Romanticism, homeland, exile, memory, language, poetic identity, national consciousness, intercultural dialogue, Ionian Islands.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	1
2. Ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες.....	5
2.1. Τα Ιόνια Νησιά ως ιστορικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι κατά τον 18ο και 19ο αιώνα	5
2.2. Η επίδραση στα Επτάνησα των πολιτικών αλλαγών και των ευρωπαϊκών ιδεών	7
2.3. Πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες στην Ιταλία (Risorgimento, φιλελευθερισμός και ρομαντισμός).....	9
2.4. Παράγοντες που διαμορφώνουν την εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα και την Ιταλία	11
3. Foscolo και Σολωμός στο μεταίχμιο δύο κόσμων	15
3.1. Η ζωή και η πνευματική συγκρότηση του Ugo Foscolo	15
3.2. Η ζωή και οι επιρροές του Διονυσίου Σολωμού	17
3.3. Κοινά βιογραφικά στοιχεία - Ζάκυνθος, εξορία και η επίδρασή τους στο έργο των ποιητών.....	20
4. Η γλώσσα και η πολιτισμική ταυτότητα	23
4.1. Το γλωσσικό ζήτημα στον ελληνικό και στον επτανησιακό χώρο	23
4.2. Η επιλογή της ελληνικής γλώσσας από τον Διονύσιο Σολωμό.....	24
4.3. Ιδεολογικά κριτήρια στην επιλογή της ιταλικής γλώσσας από τον Ugo Foscolo.....	27
4.4. Ο Ugo Foscolo ως πρόδρομος της ιταλικής εθνικής γλώσσας	29
4.5. Η γλώσσα ως πολιτική και πολιτισμική στάση στους δύο ποιητές.....	31
5. Ρομαντισμός και ποιητική σκέψη από τον Foscolo στον Σολωμό.....	34
5.1. Ο ρομαντισμός ως αισθητικό και ιστορικό πλαίσιο	34
5.2. Ο ρομαντισμός στο Foscolo	36
5.3. Ο Σολωμός και η ρομαντική διάσταση της νεοελληνικής λογοτεχνίας.....	38
5.4. Ο ρομαντισμός ως πεδίο κριτικής διαμάχης στον ελληνικό χώρο	41
6. Θεματικοί άξονες στο έργο του Ugo Foscolo και του Διονυσίου Σολωμού	44
6.1. Πατρίδα, εξορία και μνήμη	44
6.2. Φύση, μύθος και ποιητική αναπαράσταση.....	48
6.3. Ο ποιητής ανάμεσα στο άτομο και το έθνος	51
7. Ο Foscolo στη σολωμική ποιητική συνείδηση	54
Το <i>Elogio di Ugo Foscolo</i> ως ποιητικό και ιδεολογικό κείμενο	54
8. Συμπεράσματα	58
Βιβλιογραφικές αναφορές	61

1. Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στον Ugo Foscolo και τον Διονύσιο Σολωμό, δύο ποιητές που συνδέονται με τον επτανησιακό χώρο και, ευρύτερα, με το πνευματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο συναντήθηκαν η ελληνική, η ιταλική και η ευρωπαϊκή πολιτισμική παράδοση κατά τον ύστερο 18ο και τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση αυτή δεν υπήρξε απλώς γεωγραφική ή βιογραφική, αλλά βαθύτερα ιστορική, γλωσσική, ιδεολογική και αισθητική. Τα Ιόνια Νησιά, και ιδίως η Ζάκυνθος, αποτελούν τον κοινό τόπο αναφοράς των δύο δημιουργών, όχι μόνο επειδή συνδέονται με την καταγωγή και τα πρώτα τους βιώματα, αλλά κυρίως επειδή διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό πεδίο, στο οποίο η ελληνική παράδοση συνυπάρχει με τη βενετική και ιταλική παιδεία, με τις ευρωπαϊκές πολιτικές μεταβολές, με τις ιδέες του Διαφωτισμού, του φιλελευθερισμού και του Ρομαντισμού.

Η εξέταση του Foscolo και του Σολωμού μέσα σε αυτό το πλαίσιο επιτρέπει να φωτιστεί μια σχέση που δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια απλή, αλλά αδιαμφισβήτητη, γραμμική σχέση επιρροής. Ο Foscolo ως προγενέστερος ποιητής άσκησε επίδραση στον Σολωμό. Είναι όμως και αυτός που εκφράζει, με ιδιαίτερη ένταση, τα διλήμματα της εποχής του: την εμπειρία της εξορίας, τη νοσταλγία της πατρίδας, τη σύγκρουση ανάμεσα στο άτομο και την ιστορία, τη σχέση της ποίησης με τη μνήμη και την πολιτική ευθύνη. Αντίστοιχα, ο Σολωμός δεν είναι μόνο ο εθνικός ποιητής της Ελλάδας, αλλά και ένας δημιουργός που κινείται και αυτός ανάμεσα σε περισσότερους πολιτισμικούς κόσμους, καθώς η ιταλική παιδεία, η ελληνική γλώσσα, η επτανησιακή εμπειρία και η ευρωπαϊκή ρομαντική σκέψη συνδιαμορφώνουν την ποιητική του συνείδηση.

Κεντρικό ζήτημα της εργασίας είναι να διερευνηθεί με ποιον τρόπο οι δύο ποιητές, προερχόμενοι από ένα κοινό ή συγγενές πολιτισμικό περιβάλλον, διαμορφώνουν διαφορετικές αλλά παράλληλες ποιητικές και ιδεολογικές διαδρομές. Ο Foscolo εντάσσεται κυρίως στον ιταλικό λογοτεχνικό και πολιτικό χώρο, όπου η έννοια της πατρίδας συνδέεται με το Risorgimento, με την ανάγκη υπέρβασης του ιταλικού κατακερματισμού και με την αναζήτηση μιας ενιαίας εθνικής συνείδησης. Ο Σολωμός, από την άλλη πλευρά, στρέφεται προς τη νεοελληνική ποιητική δημιουργία και συνδέει τη γλώσσα με την εθνική αναγέννηση, δίνοντας στη δημοτική γλώσσα αισθητική, ηθική και

ιστορική βαρύτητα. Και στις δύο περιπτώσεις, η ποίηση αποτελεί πράξη μνήμης, αυτοσυνειδησίας και συμμετοχής στα μεγάλα ιστορικά αιτήματα της εποχής.

Η σχέση ανάμεσα στον Ugo Foscolo και τον Διονύσιο Σολωμό δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ένα άγνωστο ή ανεξερεύνητο πεδίο. Αντίθετα, η σχετική βιβλιογραφία έχει ήδη επισημάνει, με διαφορετικούς τρόπους, τη σημασία της κοινής επτανησιακής καταγωγής, της ιταλικής παιδείας, των γλωσσικών επιλογών και των ιδεολογικών συμφραζομένων μέσα στα οποία διαμορφώθηκαν οι δύο ποιητές. Άλλωστε η Μαρία Σγουρίδου, μεταξύ άλλων, έχει ασχοληθεί συστηματικά με τον Foscolo τόσο στη μονογραφία *Foscolo ο φιλόπατρις, Απεικονίσεις, απηχήσεις, αντικατοπτρισμοί του έργου του στον ελλαδικό χώρο* (Ηρόδοτος 2024 και Κάκτος 2023), όσο και, πρόσφατα, με άρθρο της στον συλλογικό τόμο *Ο ποιητής Ούγος Φώσκολος κοντά στους σύγχρονους αναγνώστες: Ανακοινώσεις από τις επιστημονικές συναντήσεις και τις ημερίδες του Π.Σ.Ζ. "Ούγος Φώσκολος" από το 2010 έως το 2024* (Πολιτιστικός Σύλλογος Ζακύνθου "Ούγος Φώσκολος", 2025). Εκείνο, ωστόσο, που επιχειρεί να προσθέσει η παρούσα μελέτη είναι μια συνθετική και συγκριτική ανάγνωση, η οποία δεν περιορίζει τη σχέση Foscolo και Σολωμού σε ένα σχήμα άμεσης επίδρασης ή απλής φιλολογικής συγγένειας, αλλά την εντάσσει σε έναν ευρύτερο διάλογο ιδεών, πολιτισμών και ποιητικών αυτοσυνειδησιών. Με άλλα λόγια, η εργασία επιδιώκει να δείξει ότι οι δύο ποιητές μπορούν να ιδωθούν ως φορείς μιας κοινής, αλλά όχι ταυτόσημης, επτανησιακής εμπειρίας, μέσα από την οποία η γλώσσα, η πατρίδα, η εξορία, η μνήμη, ο Ρομαντισμός και ο ρόλος του ποιητή αποκτούν διαφορετικές εκφράσεις στον ιταλικό και στον νεοελληνικό χώρο. Η συμβολή της εργασίας έγκειται, επομένως, στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την αναζήτηση μεμονωμένων επιδράσεων προς την ανάδειξη ενός δυναμικού διαπολιτισμικού πλαισίου, όπου ο Foscolo και ο Σολωμός δεν συγκρίνονται απλώς ως δύο ποιητές με κοινή γεωγραφική αφετηρία, αλλά ως δύο δημιουργοί που, μέσα από διαφορετικές γλωσσικές και εθνικές διαδρομές, συμμετέχουν στην ίδια ευρωπαϊκή συζήτηση για την ποίηση, την ιστορία και την εθνική συνείδηση.

Η προβληματική της εργασίας οργανώνεται γύρω από ορισμένα βασικά ερευνητικά ερωτήματα. Πρώτον, με ποιον τρόπο το ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον των Ιονίων Νήσων συνέβαλε στη διαμόρφωση της πνευματικής ταυτότητας των δύο ποιητών; Δεύτερον, ποια είναι η σημασία της ιταλικής παιδείας και του ευρωπαϊκού ρομαντικού κλίματος στη συγκρότηση του έργου τους; Τρίτον, πώς αντιμετωπίζουν οι δύο δημιουργοί

τα ζητήματα της γλώσσας, της πατρίδας, της εξορίας, της μνήμης και της ιστορίας; Τέταρτον, με ποιον τρόπο ο Foscolo εγγράφεται στη σολωμική ποιητική συνείδηση, ιδίως μέσα από το *Elogio di Ugo Foscolo*; Τέλος, σε ποιο βαθμό η σύγκριση των δύο ποιητών μπορεί να αναδείξει όχι μόνο ομοιότητες και αποκλίσεις, αλλά και έναν ευρύτερο διάλογο ανάμεσα στον ελληνικό και τον ιταλικό πολιτισμό.

Η μεθοδολογία που ακολουθείται είναι κυρίως συγκριτική, φιλολογική και ιστορικο-πολιτισμική. Η εργασία εστιάζει σε επιλεγμένους άξονες που επιτρέπουν την ουσιαστική και όχι εξαντλητική αντιπαραβολή του Foscolo και του Σολωμού. Στο πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζονται οι ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώθηκε ο επανησιακός χώρος. Εξετάζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των Ιονίων Νήσων ως τόπου συνάντησης Ανατολής και Δύσης, ελληνικής παράδοσης και ιταλικής παιδείας, καθώς και η επίδραση των πολιτικών αλλαγών και των ευρωπαϊκών ιδεών στη διαμόρφωση της τοπικής και εθνικής συνείδησης. Παράλληλα, αναλύεται το ιταλικό πλαίσιο του 19^{ου} αιώνα, ιδίως η σχέση ανάμεσα στο Risorgimento, τον φιλελευθερισμό και τον Ρομαντισμό, ώστε να κατανοηθεί καλύτερα το ιδεολογικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κινήθηκε ο Foscolo.

Στο δεύτερο μέρος, η εργασία στρέφεται στις βιογραφικές και πνευματικές διαδρομές των δύο ποιητών. Η ζωή του Foscolo, σημαδεμένη από τη Ζάκυνθο, τη Βενετία, τις πολιτικές διαψεύσεις και την εξορία, εξετάζεται σε σχέση με τη διαμόρφωση μιας ποιητικής που συνδέει το ατομικό βίωμα με την ιστορική συνείδηση. Αντίστοιχα, η πορεία του Σολωμού εξετάζεται μέσα από την επαφή του με την ιταλική παιδεία, την επιστροφή του στη Ζάκυνθο και τη συνειδητή σττροφή του προς την ελληνική γλώσσα και την εθνική ποίηση. Η σύγκριση των δύο πορειών αναδεικνύει την κοινή τους αφετηρία, αλλά και τις διαφορετικές κατευθύνσεις που έλαβε η ποιητική τους δημιουργία. Σημαντική παράμετρος, η οποία εξετάζεται, είναι το ζήτημα της γλώσσας και της πολιτισμικής ταυτότητας το οποίο πραγματευόμαστε στο τρίτο μέρος. Για τον Σολωμό, η επιλογή της ελληνικής και ειδικότερα της δημοτικής γλώσσας αποκτά χαρακτήρα ποιητικής και εθνικής πράξης, καθώς η γλώσσα συνδέεται με τη λαϊκή φωνή, την ιστορική συνέχεια και τη δημιουργία μιας νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Για τον Foscolo, αντίθετα, η ιταλική γλώσσα λειτουργεί ως φορέας αισθητικής καλλιέργειας, πολιτικής σκέψης και συμμετοχής στον υπό διαμόρφωση ιταλικό εθνικό λόγο.

Στο τέταρτο μέρος, εξετάζεται η σχέση των δύο ποιητών με τον Ρομαντισμό και την ποιητική σκέψη της εποχής. Ο Ρομαντισμός προσεγγίζεται εδώ ως ιστορική ευαισθησία, που δίνει έμφαση στο συναίσθημα, στη μνήμη, στην εσωτερική σύγκρουση, στη σχέση του ανθρώπου με την ιστορία και στην αναζήτηση ελευθερίας. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο Foscolo και ο Σολωμός παρουσιάζονται ως δημιουργοί που συμμετέχουν, με διαφορετικούς τρόπους, στη μεγάλη ευρωπαϊκή συζήτηση για τον ρόλο της ποίησης σε περιόδους πολιτικής και εθνικής μετάβασης.

Τέλος, η εργασία μελετά ορισμένους βασικούς θεματικούς άξονες του έργου τους και εστιάζει στη θέση που καταλαμβάνει ο Foscolo στη σολωμική ποιητική συνείδηση. Το *Elogio di Ugo Foscolo* είναι ένα κείμενο ιδιαίτερης σημασίας, διότι μέσα από αυτό ο Σολωμός αναμετράται με την έννοια του ποιητή, με την ηθική διάσταση της ποίησης και με τη σχέση ανάμεσα στη λογοτεχνική δημιουργία και την ιστορική ευθύνη. Μέσα από αυτή την οπτική, η σχέση Foscolo και Σολωμού αναδεικνύεται ως δημιουργικός διάλογος, ο οποίος φωτίζει όχι μόνο δύο σημαντικές ποιητικές μορφές, αλλά και τη βαθύτερη επικοινωνία ανάμεσα στον ιταλικό και τον νεοελληνικό πολιτισμό.

Με αυτόν τον τρόπο, η παρούσα εργασία επιδιώκει να συμβάλει στην κατανόηση της επτανησιακής λογοτεχνικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, αναδεικνύοντας τον Foscolo και τον Σολωμό ως δύο μορφές που, παρότι ανήκουν σε διαφορετικές εθνικές λογοτεχνίες, συμμετέχουν σε ένα κοινό πεδίο ιδεών, ευαισθησιών και ιστορικών αναζητήσεων. Η μελέτη τους δείχνει ότι η λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα δεν μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα από εθνικά σχήματα, αλλά χρειάζεται να εξετάζεται και μέσα από τις μετακινήσεις, τις γλωσσικές επιλογές, τις πολιτισμικές διασταυρώσεις και τις διαρκείς ανταλλαγές που διαμόρφωσαν τη νεότερη ευρωπαϊκή ποιητική συνείδηση;

2. Ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες

2.1. Τα Ιόνια Νησιά ως ιστορικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι κατά τον 18ο και 19ο αιώνα

Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, τα Ιόνια νησιά αποτελούσαν έναν ιδιαίτερο ιστορικό και πολιτισμικό χώρο, ο οποίος είχε πολλές διαφορές από την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια. Το γεγονός ότι τα νησιά αυτά δεν γνώρισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα την οθωμανική κυριαρχία αλλά πέρασαν διαδοχικά από διάφορες διοικήσεις όπως τη βενετική, τη γαλλική, τη ρωσική και αργότερα τη βρετανική, είχε πολλαπλές επιδράσεις. Το σημαντικότερο είναι ότι διαμόρφωσε ένα περιβάλλον έντονης πολιτισμικής αλληλεπίδρασης αλλά και ιστορικής ιδιαιτερότητας (Βακαλόπουλος, 2005, σσ. 237-238).

Η παρουσία των Βενετών που ξεκίνησε το 15ο αιώνα και κράτησε για πάρα πολλά χρόνια διαμόρφωσε έναν ιδιαίτερο πολιτισμικό χώρο όπου αν και υπήρχαν πολλές αντιφάσεις η ελληνική και ιταλική παράδοση μπόρεσαν να συνυπάρξουν αρμονικά. Όπως αναφέρει η Ζάνου, «Στα Επτάνησα η εγχώρια αριστοκρατία των πόλεων (οι άρχοντες), που σπούδαζε στα πανεπιστήμια της Πάδοβας, της Παβίας και της Πίζας, μιλούσε την ιταλική γλώσσα, ενώ ο κόσμος της υπαίθρου χρησιμοποιούσε ακόμη το τοπικό ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα» (Ζάνου, 2018, σ. 18). Είναι λοιπόν λογικό να δημιουργηθεί έτσι μια σύνθετη γλωσσική και πολιτισμική πραγματικότητα αφού σε όλα τα Επτάνησα η ιταλική γλώσσα κυριαρχούσε όχι μόνο στη διοίκηση αλλά και στους κύκλους των λογίων, ενώ η ελληνική ήταν η γλώσσα του λαού στην καθημερινότητά του.

Η διγλωσσία αυτή που επικρατεί στην περιοχή είναι αποτέλεσμα πολιτικής κυριαρχίας ή/και κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αλλά και στοιχείο που ενίσχυσε τον διαμεσολαβητικό ρόλο των Ιονίων Νήσων. Οι Επτανήσιοι λόγιοι μπορούσαν να κινούνται ανάμεσα σε δύο πολιτισμικά συστήματα, να προσλαμβάνουν ιταλικά και ευρωπαϊκά πρότυπα και συγχρόνως να τα προσαρμόζουν στις ανάγκες της ελληνικής πνευματικής ζωής. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η Πάντου, έχοντας ολοκληρώσει τις σπουδές τους στα ιταλικά σχολεία και πανεπιστήμια, οι Επτανήσιοι «κατόρθωσαν να περάσουν ορισμένα στοιχεία [της δυτικής και ιταλικής λογοτεχνίας] στα επτανησιακά γράμματα» (Πάντου, 2017, σ. 5). Έτσι, ο επτανησιακός χώρος αποτέλεσε έναν χώρο συνύπαρξης διαφορετικών

παραδόσεων, αλλά ταυτόχρονα και εργαστήριο μετάφρασης, πρόσληψης και δημιουργικής σύνθεσης.

Η παραπάνω ιδιαιτερότητα ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα, όταν τα νησιά του Ιουνίου αποτέλεσαν σημείο συνάντησης ανάμεσα στον ελληνικό και ιταλικό κόσμο. Στοιχεία της Κρητικής Αναγέννησης αλλά και γενικότερα της δυτικής παιδείας έφθασαν στα Επτάνησα μετά την άλωση της Κρήτης το 1669 και την εγκατάσταση ανθρώπων των γραμμάτων εκεί. Παρόμοια όμως ήταν και η συμβολή των εμπορών, των λογίων και των φοιτητών που μετακινούνταν συνεχώς μεταξύ των ιταλικών πόλεων και των νησιών. Έτσι τα Επτάνησα αποτέλεσαν έναν ενδιάμεσο πολιτισμικό χώρο, όπου η ελληνική παράδοση όχι μόνο δεν χάθηκε αλλά αντίθετα εξελίχθηκε καθώς συνάντησε τη δυτική σκέψη. Με την ίδρυση μάλιστα της Ιουνίου Ακαδημίας και την πρώιμη ανάπτυξη της τυπογραφίας στις αρχές του 19ου αιώνα δημιουργήθηκε ένα κοινό με ιδιαίτερη μόρφωση ικανό να αφομοιώσει αυτές τις πολιτισμικές επιρροές (Πάντου, 2017, σσ. 3-7).

Είναι αυτονόητο ότι όλη αυτή η πολιτισμική δραστηριότητα εξελίσσονταν διαρκώς σε περιοχές που συνέχισαν να βρίσκονται ανάμεσα σε ανατολή και σε δύση. Η συνύπαρξη πολλών γλωσσών και διαφορετικών πολιτικών και πολιτισμικών αναφορών δημιούργησε ένα νέο περιβάλλον όπου οι έννοιες της πατρίδας, της γλώσσας και της ιστορικής συνέχειας δεν ήταν πια αυτονόητες, αλλά αποτελούσαν ένα αντικείμενο συνεχούς προβληματισμού (Βακαλόπουλος, 2005, σσ. 237-238). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ζάνου, «οι συνεχείς αλλαγές των συνόρων υπονόμευσαν την αίσθηση των ανθρώπων για την ιστορία και για την πολιτική γεωγραφία ως συντελεσμένα και αμετάκλητα γεγονότα, αίσθηση στην οποία όλοι οι ηγεμόνες μέχρι τότε είχαν στηρίξει τη νομιμοποίησή τους» (Ζάνου, 2018, σ. 23).

Σε αυτό το σύνθετο ιστορικό και πνευματικό πλαίσιο αναπτύχθηκαν οι προσωπικότητες τόσο του Διονύσιου Σολωμού και του Ugo Foscolo. Οι δύο αυτοί ποιητές παρόλο που ακολούθησαν διαφορετικές γλωσσικές και πολιτισμικές διαδρομές, εκφράζουν αυτήν ακριβώς τη διπλή εμπειρία του επτανησιακού χώρου. Τη συνύπαρξη δηλαδή της τοπικής καταγωγής με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό αλλά και της προσωπικής ταυτότητας με τη συνειδητοποίηση της ιστορικής της αποστολής. Έτσι το επτανησιακό πολιτισμικό

σταυροδρόμι από γεωγραφικό περιβάλλον μετατρέπεται σε καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της ποιητικής και της ιδεολογικής τους ταυτότητας.

2.2. Η επίδραση στα Επτάνησα των πολιτικών αλλαγών και των ευρωπαϊκών ιδεών

Οι έντονες πολιτικές μεταβολές που γνώρισαν τα Επτάνησα τον 18ο και 19ο αιώνα καθόρισαν όπως είναι λογικό και την πολιτιστική ιδιαιτερότητά τους. Νέες πολιτικές ιδέες και θεσμικά πρότυπα ακολουθούν κάθε αλλαγή κυριαρχίας, χωρίς όμως να οδηγούν πάντοτε σε ουσιαστική πολιτική αυτονομία. Όπως επισημαίνει η Ζάνου, έννοιες όπως η συνταγματική ελευθερία και η πολιτική ανεξαρτησία εισάγονται στα Επτάνησα νωρίτερα από τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, αλλά συχνά μένουν σε επίπεδο διακήρυξης και όχι ουσιαστικής εφαρμογής (Ζάνου, 2018, σσ. 19-21).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντιφατικής πραγματικότητας αποτέλεσε η ίδρυση της Ιονίου Πολιτείας (1799–1807) κάτω από την επιρροή των Ρώσων. Για πρώτη φορά δημιουργήθηκε ελληνόφωνος πολιτικός σχηματισμός με συνταγματικά στοιχεία, αλλά η συμμετοχή του λαού ήταν περιορισμένη και η εξάρτηση από ξένες δυνάμεις μεγάλη. Παρ' όλα αυτά, αυτήν την περίοδο αναπτύχθηκε η πολιτική σκέψη και μπόρεσαν οι επτανήσιοι λόγιοι να εξοικειωθούν νωρίς με τις έννοιες της ελευθερίας, της νομιμότητας και της πολιτικής ευθύνης. Η βρετανική κυριαρχία μετά το 1815 είχε ακόμα μεγαλύτερη επίδραση. Το Σύνταγμα του 1817, αν και φαινόταν φιλελεύθερο και εισήγαγε κοινοβουλευτικούς θεσμούς, στην πράξη άφηνε την εξουσία στον Άγγλο Ύπατο Αρμοστή. Αυτή η αντίφαση ανάμεσα σε όσα έλεγαν οι θεσμοί και στην πραγματικότητα ενίσχυσε τη δυσπιστία προς τις αποικιακές μορφές «προστασίας» και οδήγησε σε πιο έντονο πολιτικό λόγο στα Επτάνησα, ειδικά πριν την Ένωση με την Ελλάδα (Ζάνου, 2018, σ. 20).

Μαζί με τις πολιτικές αλλαγές, στα Επτάνησα έφτασαν σταδιακά και οι ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Οι επτανήσιοι λόγιοι, που σπούδασαν κυρίως σε ιταλικά πανεπιστήμια, ήρθαν σε άμεση επαφή με τα πνευματικά ρεύματα της Δυτικής Ευρώπης, και τα μετέφεραν πίσω στην πατρίδα τους. Όπως σημειώνει η Πάντου «Οι Επτανήσιοι είχαν το δικαίωμα να σπουδάσουν νομική ή οποιαδήποτε άλλη επιστήμη μόνο στα ιταλικά πανεπιστήμια. Έτσι ολοκληρώνοντας τις σπουδές τους στα ιταλικά σχολεία και

πανεπιστήμια της Δύσεως, κάτοχοι πλέον της δυτικής και ιταλικής λογοτεχνίας, κατόρθωσαν να περάσουν ορισμένα στοιχεία της στα επτανησιακά γράμματα». (Πάντου, 2017, σ. 5). Αυτή η επαφή δεν οδήγησε σε άκριτη υιοθέτηση των δυτικών προτύπων, αλλά σε μια διαδικασία επιλογής και σύνθεσης, όπου οι νέες ιδέες προσαρμόστηκαν στις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού χώρου.

Σε αυτό το πλαίσιο, το ζήτημα της γλώσσας απέκτησε ιδιαίτερη σημασία. Αυτό γιατί ενώ η ελληνική δεν είχε κεντρικό ρόλο στη διοίκηση των νησιών, έγινε σιγά σιγά μέσο πολιτικής και πολιτισμικής διεκδίκησης. Για τους Επτανήσιους η χρήση της ελληνικής γλώσσας δεν ήταν απλώς θέμα προτίμησης αλλά δήλωσης της εθνικής τους ταυτότητας και της ιστορικής τους συνέχειας. Ο Λεοντσίνης αναφέρει συγκεκριμένα ότι «ο συνεκτικός μάλιστα δεσμός των στοιχείων του έθνους και της γλώσσας αναπτύχθηκε σ' αυτή την περίοδο και σε βαθμό αποφασιστικού ιστορικού παράγοντα», ενώ ταυτόχρονα σημειώνει ότι η «Επαναστατική γλώσσα είναι κατά κανόνα η νεοελληνική, ενώ γλώσσα της αντίδρασης προς την επαναστατική δραστηριότητα του πληθυσμού η ιταλική, η οποία και μεταφράζεται από τη διοίκηση στην ελληνική» (Λεοντσίνης, 1997, σσ. 258-259).

Στο θέμα της γλώσσας η σύγκριση με την Ιταλία παρουσιάζει μεγάλες διαφορές, αφού στην Ελλάδα ήταν βασικός άξονας εθνικής ενότητας, ενώ στην Ιταλία τότε η γλωσσική ενότητα περιοριζόταν κυρίως στους μορφωμένους. Αυτή ακριβώς η έλλειψη κοινής γλώσσας εμποδίζε και το να γίνει η εθνική ιδέα ξεκάθαρη και να αποτελέσει συλλογική πολιτική επιδίωξη. Σύμφωνα με τη Ζάνου,

[μ]έχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα βέβαια δεν υπήρχε στ' αλήθεια «ιταλικό έθνος». Μπορεί τα μορφωμένα στρώματα των διαφόρων κρατών της χερσονήσου να ένιωθαν ότι μοιράζονται μια κοινή λογοτεχνική παράδοση, αλλά ο πατριωτισμός των απλών ανθρώπων περιοριζόταν στο κράτος τους, στην πόλη τους ή ακόμη συχνότερα στο χωριό τους, ενώ η γλώσσα της Εκκλησίας και των πανεπιστημίων ήταν η λατινική. Όλα τα άλλα, από την προφορική γλώσσα μέχρι τον τύπο και από τις ακαδημίες μέχρι τις τέχνες, είχαν τοπική εμβέλεια. (Ζάνου, 2018, σσ. 21-22).

Σε αυτό το σύνθετο πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον, οι επτανήσιοι ποιητές διαμόρφωσαν μια ξεχωριστή πολιτισμική συνείδηση που ισορροπούσε ανάμεσα στην ευρωπαϊκή εμπειρία και την ελληνική εθνική προοπτική. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Ugo Foscolo και ο Σολωμός. Ο Foscolo επηρεάστηκε βαθιά από το γαλλικό

επαναστατικό πνεύμα και εντάχθηκε στον ιταλικό πολιτικό και πνευματικό χώρο, ενώ ο Σολωμός, κατανοώντας τη σημασία της ιστορικής στιγμής για τον ελληνισμό, στράφηκε στη δημιουργία ενός εθνικού ποιητικού λόγου στην ελληνική γλώσσα. Και στις δύο περιπτώσεις, η πολιτική εμπειρία των Επτανήσων αποτέλεσε βάση για μια ποίηση που δεν περιορίστηκε στην αισθητική, αλλά ουσιαστικά ήταν πολιτική και πολιτισμική πράξη.

2.3. Πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες στην Ιταλία (Risorgimento, φιλελευθερισμός και ρομαντισμός)

Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η πνευματική και πολιτική διαμόρφωση των Επτανήσιων λογίων συνδέεται άμεσα με το ιταλικό ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής. Την περίοδο αυτή όμως η Ιταλία ήταν πολιτικά κατακερματισμένη και εξαρτημένη από ξένες δυνάμεις, γεγονός που δημιουργούσε όχι μόνο πολιτικά προβλήματα αλλά και έντονες ιδεολογικές και πνευματικές αναζητήσεις. Καθώς λοιπόν πολλοί Επτανήσιοι σπούδαζαν σε πανεπιστήμια όπως της Παβίας, της Πίζας και της Μπολόνιας, ήρθαν σε επαφή με τις ιδέες του ιταλικού διαφωτισμού, του φιλελευθερισμού και αργότερα του ρομαντισμού. Παράλληλα, η ενασχόληση τους με την τέχνη θεωρήθηκε και ως ευκαιρία για δημόσιο διάλογο (Πάντου, 2017, σσ. 7-8).

Όλες αυτές οι εξελίξεις σχετίζονται άμεσα με το Risorgimento, που αποτέλεσε διαδικασία όχι μόνο πολιτικής ενοποίησης αλλά και ευρύτερης ιδεολογικής και πολιτισμικής προσέγγισης της ιταλικής χερσονήσου. Σύμφωνα με τον Alberto Mario Banti «το Risorgimento εκλαμβάνεται ως μια πολυεπίπεδη, συγκρουσιακή πολιτικο-πολιτισμική διαδικασία, ως ένα «μαζικό κίνημα», στο πλαίσιο του οποίου συγκρούστηκαν εντελώς διαφορετικές θεωρήσεις για τη συγκρότηση (άρα, για την εννοιολόγηση) του ιταλικού έθνους, οι οποίες ωστόσο είχαν έναν κοινό στόχο: τη δημιουργία ενός κράτους για το ιταλικό έθνος». (Μπάντι, 2022, σ. xiii).

Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να επισημανθεί ότι το Risorgimento, εκτός από μια σειρά πολιτικών ή στρατιωτικών γεγονότων που οδήγησαν στην ιταλική ενοποίηση, ήταν κυρίως μια βαθύτερη διαδικασία πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας. Η ίδια η ιταλική εγκυκλοπαίδεια (Treccani) στο σχετικό λήμμα της, το παρουσιάζει ως μια σύνθετη πνευματική και πολιτική διεργασία, στην οποία συνυπάρχουν κοινωνικές μεταβολές, διπλωματικά και

στρατιωτικά γεγονότα, αλλά και «λογοτεχνικές και πολιτισμικές στάσεις/συμπεριφορές» («*atteggiamenti letterari e culturali*»). Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική, διότι δείχνει ότι η ιδέα της Ιταλίας δεν διαμορφώθηκε μόνο μέσα από θεσμούς, εξεγέρσεις και πολιτικά προγράμματα, αλλά και μέσα από τη λογοτεχνία, την ιστορική μνήμη, την επίκληση του παρελθόντος και τη σταδιακή συγκρότηση ενός κοινού πολιτισμικού πλαισίου. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Foscolo αποκτά ιδιαίτερη σημασία, επειδή το έργο του προηγείται της ολοκληρωμένης πολιτικής ενοποίησης, αλλά ήδη εκφράζει την αγωνία για την πατρίδα, την ελευθερία, τη μνήμη και την ηθική αποστολή του ποιητικού λόγου.

Καθώς λοιπόν δεν υπήρχε ενιαίο κράτος από την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι τον 19ο αιώνα δημιουργήθηκαν θεσμικά προβλήματα, αλλά και έντονες τοπικές και πολιτισμικές διαφορές. Έτσι, η εθνική ιδέα παρουσιάζεται όχι μόνο ως στόχος της κρατικής συγκρότησης, αλλά και ως ένα ευρύτερο σχέδιο που προσπαθεί να γεφυρώσει αυτόν τον κατακερματισμό της Ιταλίας και να δημιουργήσει έναν κοινό πολιτισμικό ορίζοντα (Μενελάου, 2022, σσ. 5-6).

Τις πολιτικές εξελίξεις ακολουθούν και σημαντικές πνευματικές αλλαγές που συνοδεύουν ολόκληρη την περίοδο από τη Γαλλική Επανάσταση ως την Παλινόρθωση. Όπως σημειώνει ο Τσόλκας, αρχίζει να αμφισβητείται η απόλυτη εμπιστοσύνη στη λογική και να τονίζεται η αξία του συναισθήματος. Η λογοτεχνία αρχίζει να ασχολείται με θέματα όπως ο φόβος του θανάτου, η εμπειρία της απώλειας και η αναζήτηση νοήματος πέρα από καθετί εφήμερο. Σε αυτό το πνευματικό περιβάλλον αναπτύσσεται σταδιακά το πρώιμο κίνημα του Ρομαντισμού, που απομακρύνεται από τις βεβαιότητες του Διαφωτισμού και εστιάζει σε υπαρξιακά και συναισθηματικά ζητήματα. Η ιταλική λογοτεχνία αρχίζει λοιπόν να ενδιαφέρεται περισσότερο για τη σχέση του ανθρώπου με τη μνήμη και το παρελθόν, όπως αυτά διαμορφώνονται με βάση τα εσωτερικά βιώματα. Μέσα από νέες ποιητικές μορφές και αισθητικές αναζητήσεις, εμφανίζεται ένας ρομαντισμός που δίνει έμφαση στο συναίσθημα και στη βιωματική πλευρά της ύπαρξης (Τσόλκας, 2015, σσ. 279 - 280).

Εξίσου σημαντική ήταν η επίδραση των γερμανικών ρομαντικών ρευμάτων, ειδικά του κινήματος «Θύελλα και Ορμή» (*Sturm und Drang*). Το ρεύμα αυτό τόνισε την αυθεντική έκφραση της προσωπικής εμπειρίας και την εσωτερική σύγκρουση του ατόμου. Αυτό το νέο πρότυπο λογοτεχνικής ευαισθησίας βοήθησε στη δημιουργία ενός τύπου ήρωα με

έντονα συναισθήματα και υπαρξιακή αγωνία, χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουν και στο έργο του Ugo Foscolo, ιδιαίτερα στο *Ultime lettere di Jacopo Ortis* (Τσόλκας, 2015, σσ. 279 - 280).

Μέσα σε αυτό το σύνθετο πολιτικό και πνευματικό περιβάλλον, η ιταλική λογοτεχνία αποκτά ξεκάθαρο πολιτισμικό και ηθικό ρόλο. Δεν είναι μόνο καλλιτεχνική δημιουργία, αλλά συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα ο λόγος των διανοουμένων να έχει ιδιαίτερη σημασία, σε μια κοινωνία που προσπαθεί να οργανωθεί πολιτικά αλλά και να διαμορφώσει νέες συλλογικές αξίες. Μάλιστα όπως επισημαίνουν οι Cazadei & Santagata στην υπόλοιπη Ευρώπη σταδιακά «ο ποιητής δεν διαθέτει [...] ρόλο “ταγού” του έθνους τον οποίο του είχε αναθέσει η ρομαντική κουλτούρα. Μολαταύτα μια τέτοια λειτουργία επανεκδηλώνεται στην Ιταλία, όπου η κατακτηθείσα (αλλά ατελής ακόμα) ενότητα ξυπνά εθνικιστικές τάσεις. Προσωπικότητες όπως ο D’Annunzio (ποιητής «divo») και, διακριτικότερα, ο Pascoli γίνονται υμνωδοί της παλιγγενεσίας του έθνους εξαίροντας τις αρχαίες του δόξες, με τη φιλοδοξία να ενδυθούν τον ρόλο του ποιητή “ταγού”» (Cazadei & Santagata, 2013, p. 24). Η λογοτεχνία λοιπόν συνδέεται άμεσα με την ανάγκη να ξεπεραστεί ο ιστορικός κατακερματισμός και να υπάρξει εθνική ενότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο αλλάζει και ο ρόλος του ποιητή. Δεν θεωρείται πια απλός δημιουργός αισθητικών μορφών, αλλά φορέας ιστορικής μνήμης και ευθύνης απέναντι στην κοινωνία. Αυτή η άποψη επηρέασε σημαντικά τον Ugo Foscolo και, έμμεσα, τη νεοελληνική λογοτεχνική σκέψη, ειδικά στα Επτάνησα. Έτσι, η Ιταλία λειτουργεί όχι μόνο ως τόπος σπουδών ή πολιτισμικής αναφοράς για τους Επτανήσιους λόγιους, αλλά και ως ενεργό πεδίο διαμόρφωσης ιδεών που μεταφέρθηκαν και ενσωματώθηκαν στον ελληνικό χώρο, ανάλογα με τις ιστορικές εξελίξεις.

2.4. Παράγοντες που διαμορφώνουν την εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα και την Ιταλία

Παρά τα κοινά στοιχεία που υπάρχουν, η προσπάθεια συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας στον ελληνικό και τον ιταλικό χώρο στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ακολουθεί διαφορετικές ιστορικές διαδρομές. Στον επτανησιακό χώρο, η εθνική

συνείδηση αναπτύσσεται μέσα από τη σύνθεση τοπικών παραδόσεων και ξένων επιρροών, καθώς οι λόγιοι καλούνται να διαχειριστούν μια διπλή πολιτισμική κληρονομιά, την ελληνική και την ιταλική. Η σύνθεση αυτή δεν είναι αυτονόητη, προϋποθέτει επιλογές και κριτική στάση απέναντι στην παράδοση αλλά και στις νέες συνθήκες που δημιουργούνται (Πάντου, 2017, σσ. 6-8).

Η επαφή των Επτανησίων λογίων με τις ευρωπαϊκές ιδέες του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού συνδυάζεται με τη λαϊκή παράδοση, το δημοτικό τραγούδι και την ελληνική κλασική γραμματεία. Ήδη πριν τον Σολωμό η ποίηση του επτανησιακού χώρου διαμορφώνεται σε ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό περιβάλλον όπου συνυπάρχουν στοιχεία του διαφωτισμού, της ορθοδοξίας και του εθνικού αισθήματος. Η ελευθερία από απλό πολιτικό αίτημα, γίνεται υπέρτατο ηθικό ιδανικό, το οποίο επιβάλλεται να υπηρετήσει η ποίηση και σύμφωνα με την Σγουρίδου «Οτιδήποτε σχετιζόταν με τον επιβεβλημένο Αγώνα για το ύψιστο αγαθό, την Ελευθερία, προσλάμβανε αυτομάτως ανώτερο, ιερό χαρακτήρα» (Σγουρίδου, 2023, σ. 75).

Όσον αφορά το νεαρό Foscolo, όπως αναφέρει η Σγουρίδου, ο Μαρτελάος τον παροτρύνει να συνδέσει τη ζωή του και τη δημιουργία του με την υπηρεσία της πατρίδας «Μόνο που ο Μαρτελάος προσβλέπει, ευελπιστεί, πως θέτοντας τη Μούσα του στην υπηρεσία της Ελευθερίας ο μαθητής του θα ασχοληθεί πιο στοχευμένα με την επίλυση του εθνικού ζητήματος που αφορούσε την Ελλάδα» και «ο πνευματικός πατέρας ευελπιστεί όχι μόνο να επιστρέψει το τέκνο του στα πάτρια εδάφη, αλλά, κυρίως, να αναλάβει τον ρόλο του ποιητή-δημιουργού, ως εμπνευστής-εμπνευστής του μαχόμενου λαού» (Σγουρίδου, 2023, σσ. 74-75). Έτσι, η ελληνική εθνική ταυτότητα δεν προκύπτει απλώς ως επιστροφή στο παρελθόν, αλλά ως συνειδητή προσπάθεια να συνδεθεί η ιστορική συνέχεια με τη σύγχρονη εμπειρία μέσα από το έργο ανθρώπων που μπορούν να επηρεάσουν τη συνείδηση του λαού.

Σε αυτό το πλαίσιο, η επιλογή της δημοτικής γλώσσας από τον Σολωμό και τους μεταγενέστερους αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Δεν πρόκειται μόνο για γλωσσική επιλογή, αλλά για στάση που σχετίζεται με την ανάδειξη της λαϊκής φωνής και την αναζήτηση μιας πιο αυθεντικής έκφρασης της εθνικής ταυτότητας. Οι παραπάνω προσπάθειες συνδυάζονται με τη χρήση της ιταλικής από πολλούς Επτανησίους λόγιους. Με τον τρόπο αυτό έχουν τη δυνατότητα για μεγαλύτερο άνοιγμα στους πνευματικούς κύκλους και

ταυτόχρονα για διάδοση των ελληνικών ζητημάτων σε ένα ευρύτερο κοινό. Γίνεται λοιπόν ακόμη πιο φανερή η διπλή πολιτισμική ταυτότητα των Επτανησίων, οι οποίοι κινούνται ανάμεσα σε δύο κόσμους (Πάντου, 2017, σσ. 6-8).

Με το ίδιο σκεπτικό και στην Ιταλία η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας συνδέεται άμεσα με τον αγώνα για πολιτική ενοποίηση. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει ένα ενιαίο κράτος η λογοτεχνία και η ποίηση αναδεικνύονται σε βασικά εργαλεία εθνικής συνείδησης. Οι ποιητές και οι διανοούμενοι αναλαμβάνοντας έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, προβάλλουν την πατρίδα κυρίως ως ιστορική και ηθική αξία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η πατρίδα να παρουσιάζεται πάνω από όλα σαν ένα ιδανικό που συνδέεται με την ιστορία και τις προσδοκίες για το μέλλον, κάτι που εκφράζεται με ιδιαίτερη ένταση και στο έργο του Foscolo (Πάντου, 2017, σσ. 7-8).

Η επτανησιακή περίπτωση με τη συνάντηση των δύο αυτών κόσμων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αρχίζει όμως να ατονεί η ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιογνωμία των νησιών μετά την Ένωση τους με το ελληνικό κράτος το 1864, καθώς η επτανησιακή λογοτεχνία ενσωματώνεται στο εθνικό λογοτεχνικό πλαίσιο που διαμορφώνεται στην Αθήνα και όπως σημειώνει ο Γαραντούδης «η επτανησιακή λογοτεχνία ως αυτοδύναμη οντότητα αποδυναμωνόταν και παράλληλα ενσωματωνόταν στη λογοτεχνία του εθνικού κέντρου» (Γαραντούδης, 2017, σ. 61). Οι λόγιοι και οι ποιητές της περιοχής κινούνται τότε ανάμεσα στην προσπάθεια να διατηρήσουν τα τοπικά τους χαρακτηριστικά και στην ανάγκη να μεταφερθούν και να ενταχθούν στο νέο εθνικό κέντρο.

Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη μετάβαση παίζουν και οι μεταφράσεις έργων του Foscolo από Επτανήσιους λογίους, όπως ο Μαρτζώκης και ο Σπαταλάς. Οι μεταφραστικές αυτές προσπάθειες δεν έχουν μόνο φιλολογικό χαρακτήρα, αλλά εντάσσονται σε μια ευρύτερη διαδικασία να επαναπροσδιοριστεί η πολιτισμική ταυτότητα των Ιονίων. Διαφαίνεται λοιπόν μέσα από αυτές, η μετάβαση από ένα πιο ανοιχτό, πολυγλωσσικό περιβάλλον σε ένα περισσότερο ελληνοκεντρικό πλαίσιο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γαραντούδης, «Έγραψε ο Μαρτζώκης, στις 28 Μαΐου 1908, σε επιστολή του προς τον Ιταλό νεοελληνιστή Francesco De Simone Brouwer: «Θέλησα στους στίχους μου να ενώσω τις δύο αγαπημένες μου πατρίδες, όπως είναι ενωμένες στο αίμα και στην καρδιά μου, και να κάνω να επικρατήσει το ιταλικό πνεύμα σε όχι μικρό μέρος της ελληνικής ποίησης» (Γαραντούδης, 2017, σ. 64).

Συνολικά, η εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα και την Ιταλία διαμορφώνεται όχι μέσα από μία κοινή ή ενιαία πορεία, αλλά μέσα από διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες και ανάγκες. Στα Επτάνησα η συνύπαρξη για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα ελληνικών και ιταλικών στοιχείων οδήγησε σε έργα με πολλαπλές αναφορές. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, τόσο ο Σολωμός όσο και ο Foscolo εκφράζουν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, μια σύνθετη σχέση με τη γλώσσα, την πατρίδα και την ιστορική συνείδηση. Το κεφάλαιο αυτό επιχείρησε να φωτίσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται αυτές οι σχέσεις και προετοιμάζει το έδαφος για την ανάλυση που ακολουθεί.

3. Foscolo και Σολωμός στο μεταίχμιο δύο κόσμων

3.1. Η ζωή και η πνευματική συγκρότηση του Ugo Foscolo

Η ζωή και η πνευματική συγκρότηση του Ugo Foscolo είναι στενά συνδεδεμένες με τις πολιτικές και ιδεολογικές αναταράξεις που πραγματοποιούνται στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Γεννημένος στη Ζάκυνθο το 1778, σε έναν χώρο όπου η ελληνική καταγωγή συνυπάρχει με την ιταλική πολιτισμική παράδοση, ο Foscolo ζει από παιδί μια σύνθετη πολιτισμική εμπειρία, η οποία θα επηρεάσει καθοριστικά τόσο την δράση του ως άτομο όσο και τη στάση του απέναντι στην ποίηση και την ιστορία (Τσόλκας, 2015, σ. 281).

Ο πατέρας του πέθανε νωρίς και η οικογένεια του μετακόμισε στη Βενετία, γεγονός που καθόρισε την προσωπικότητα και την πνευματική του εξέλιξη. Όπως αναφέρει ο Τσόλκας, «[σ]τη Βενετία ο Foscolo ολοκλήρωσε τις σπουδές του, εστιάζοντας κυρίως στους Έλληνες, Λατίνους και Ιταλούς συγγραφείς» (Τσόλκας, 2015, σ. 281). Εκεί έρχεται σε επαφή με κύκλους λογίων και διανοουμένων και παρακολουθεί τα μαθήματα του Melchiorre Cesarotti στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Μέσα από αυτά τα μαθήματα, έρχεται σε επαφή με τις ιδέες του Διαφωτισμού και την κριτική στην απόλυτη αποδοχή του ορθολογισμού, τα οποία θα επηρεάσουν τη σκέψη του (Ζώρας & Τσόλκας, 2013, σσ. 194-195). Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της μετέπειτα πορείας του ποιητή θα παίζει ο δάσκαλός του Αντώνιος Μαρτελάος ο οποίος λειτούργησε κυρίως ως πνευματικός καθοδηγητής του. Ο Μαρτελάος είναι εκείνος που εισάγει τον νεαρό Foscolo σε έναν κόσμο ιδεών όπου η ποίηση συνδέεται με υψηλές αξίες και συλλογικά ιδανικά (Σγουρίδου, 2023, σσ. 72-73).

Οι έντονες ιδεολογικές και πολιτικές ζυμώσεις που πραγματοποιούνται την περίοδο αυτή διαμορφώνουν την πνευματική εξέλιξη του. Αρχικά γοητεύεται από τις επαναστατικές ιδέες που συνοδεύουν τη Γαλλική Επανάσταση, όμως ο Foscolo δεν τις υιοθετεί άκριτα. Αντίθετα ακολουθεί, από πολύ νωρίς μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Τσόλκας, μια στάση εσωτερικής αμφιβολίας απέναντι στην πίστη και στη λογική σαν εργαλείο κατανόησης της ανθρώπινης ύπαρξης. Η αμφιβολία αυτή τον οδηγεί σταδιακά σε μια περισσότερο υπαρξιακή και συναισθηματική θεώρηση του ανθρώπου και της ιστορίας (Τσόλκας, 2015,

σσ. 281-282). Έτσι κατά τα πρώτα στάδια της πνευματικής του πορείας ο Foscolo διαμορφώνει την προσωπικότητά του κάτω από την έντονη επίδραση του διαφωτισμού και των πολιτικών ιδεών της εποχής του.

Παράλληλα η συμμετοχή του στην πολιτική είναι άμεση και βιωματική. Αρχικά στήριξε με ενθουσιασμό τη ναπολεόντεια πολιτική. Το 1797 γράφει την ωδή προς τον Ναπολέοντα «Ωδή προς τον Βοναπάρτη Απελευθερωτή» (Ode a Buonaparte Liberatore) και σύμφωνα με τη Σγουρίδου «ο Κορσικανός στρατηλάτης αντιπροσώπευε για τον νεαρό ποιητή την ενσάρκωση του ιδεώδους της Ελευθερίας» (Σγουρίδου, 2023, σ. 72). Σύντομα όμως απογοητεύτηκε, ειδικά μετά τη Συνθήκη του Καμποφόρμιο (1797), που για τον Foscolo ήταν προδοσία των εθνικών και ηθικών αξιών. Από τότε, η ζωή του είναι γεμάτη από συνεχείς μετακινήσεις, πολιτική καχυποψία και τελικά αυτοεξορία, πρώτα στην Ελβετία και μετά στο Λονδίνο (Τσόλκας, 2015, σσ. 283-284).

Η εξορία όμως από στοιχείο της καθημερινότητας του, αποκτά βαθιά υπαρξιακή σημασία γι' αυτόν. Σύμφωνα με τον Τσόλκα, «[τ]ο να νιώθει κανείς εξόριστος, δυστυχής, μόνος, χωρίς οικογένεια, αποτελεί χαρακτηριστικό των ρομαντικών», και προσθέτει ότι «ο Foscolo [...] ήταν όμως και ρομαντικός γιατί αισθανόταν θλίψη και πικρία και γιατί είχε ανάγκη να δει τη γενέτειρά του» (Τσόλκας, 2015, σ. 284). Ο Foscolo βιώνει την απώλεια της πατρίδας σαν μια κατάσταση μόνιμης εκκρεμότητας, που καθορίζει τόσο τη ζωή όσο και το έργο του. Το αίσθημα του ξεριζωμού, η διάψευση των πολιτικών οραμάτων και η εμπειρία της ιστορικής αποτυχίας μετατρέπονται σε βασικούς άξονες της ποιητικής του συνείδησης (Τσόλκας, 2015, σσ. 283-284).

Οι παραπάνω προσωπικές δυσκολίες συνοδεύονται με οικονομικές και ψυχικές δοκιμασίες που όμως δεν κάνουν το Foscolo να σταματήσει να πιστεύει πως ως ποιητής έχει ευθύνη απέναντι στην κοινωνία και την ιστορία. Ο Τσόλκας γράφει, «[η] ιδέα της ποίησης είναι θεμελιώδης έννοια. Η ποίηση, η λογοτεχνία είναι αιώνια, κανείς δεν μπορεί να την εξαφανίσει. Η ποίηση εξασφαλίζει την αθανασία σε όποιον την αξίζει, ακόμη και αφού πεθάνει. Η ποίηση και η λογοτεχνία είναι για τον Foscolo ιδέες που έχουν υπέρτατη αξία» (Τσόλκας, 2015, σ. 285). Μέσα από το έργο του λοιπόν προσπαθεί να προβάλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και να διατηρήσει την ιστορική μνήμη ενάντια στη φθορά και τη λήθη. Όπως τονίζει ο Τσόλκας, η ποίηση για τον Foscolo λειτουργεί ως μορφή αντίστασης

και ηθικής μαρτυρίας μέσα σε έναν κόσμο πολιτικής αστάθειας και υπαρξιακής ανασφάλειας (Τσόλκας, 2015, σ. 284).

Η πνευματική του συγκρότηση ολοκληρώθηκε τελικά ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον πρώιμο Ρομαντισμό και συνοδεύτηκε από μια συνειδητή πολιτισμική επιλογή. Όπως επισημαίνει ο Αρβανιτάκης, ο Foscolo, παρά την ελληνική του καταγωγή, επέλεξε να ενταχθεί ενεργά στον ιταλικό πνευματικό χώρο, θεωρώντας τη γλώσσα και τη λογοτεχνία ως μέσα παρέμβασης στα πολιτικά και ηθικά ζητήματα της εποχής του. Έτσι η ιταλική γλώσσα δεν αποτελεί απλώς το εργαλείο έκφρασης αλλά βασικό τρόπο με τον οποίο επιχειρεί να συνομιλήσει με την ιστορία και να τοποθετηθεί απέναντι στην πραγματικότητα (Αρβανιτάκης, 2017, σσ. 15-16).

3.2. Η ζωή και οι επιρροές του Διονυσίου Σολωμού

Ο Διονύσιος Σολωμός γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1798, και μεγάλωσε σε ένα αριστοκρατικό επανησιακό περιβάλλον με έντονα στοιχεία επιρροής της ιταλικής παιδείας. Το γεγονός ότι ήταν νόθος γιος του πατέρα του και αναγνωρίστηκε επίσημα από αυτόν λίγο πριν το θάνατό του, επηρέασε βαθιά την προσωπικότητά του. Η καταγωγή επίσης της μητέρας του από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα θα παίζει ρόλο στην πνευματική του εξέλιξη (Τσαντσάνογλου, 2003, σ. 1).

Το 1808 ο Σολωμός σε μικρή ακόμη ηλικία πήγε στην Ιταλία για σπουδές και έμεινε εκεί περίπου δέκα χρόνια. Σπούδασε αρχικά στην Κρεμόνα και μετά στην Παβία, και όπως είναι λογικό γνώρισε την ιταλική λογοτεχνία και τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής του. Έτσι είναι φυσικό τα πρώτα του ποιήματα διαμορφωμένα μέσα στην ιταλική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία να είναι γραμμένα και στην ιταλική γλώσσα (Τσαντσάνογλου, 2003, σσ. 1-2). Αυτή την περίοδο διαμορφώνεται το αισθητικό του υπόβαθρο και αποκτά μια πιο αυστηρή αντίληψη για τη μορφή της ποίησης και τη γλώσσα, στοιχεία που θα τον ακολουθήσουν σε όλη του την πορεία.

Όταν το 1818 επέστρεψε στη Ζάκυνθο, ξεκινά μια νέα περίοδος στη ζωή και το έργο του. Στην ιδιαίτερη πατρίδα του έχοντας ευρωπαϊκή παιδεία βρέθηκε σε έναν κύκλο διανοουμένων και φίλων που ασχολούνταν έντονα με τη λογοτεχνία και άλλα πνευματικά θέματα. Αυτό το περιβάλλον επηρέασε πολύ τα ενδιαφέροντά του και την ποιητική του

σκέψη. Οι σύγχρονοί του τον περιγράφουν ως ιδιαίτερα ευαίσθητο άνθρωπο, με έντονη αίσθηση της μουσικότητας του λόγου, κάτι που δείχνει πόσο σημαντική ήταν για εκείνον η σχέση ανάμεσα στον ήχο και την ποιητική έκφραση. Όπως αναφέρει ο Βίτσος «Είχε αισθητική ευαισθησία και λεπτότητα που τον έκανε ικανό να αντιληφθεί στην αρμονία του ήχου και ικανό να αισθάνεται τη μουσική περισσότερο από κάθε άλλο. Σαν να ήταν γεννημένος μουσικός. Την τελειότητα των φυσικών του οργάνων διαπιστώνει κανείς και στη φωνή του που είναι αρμονική, ευλύγιστη, εκφραστική, κατάλληλη να τον εμπνεύσει και να αποδώσει την ηχηρότητα των στίχων του» (Βίτσος, 2003, σ. 81).

Όμως η επιστροφή του στην Ελλάδα συνέπεσε χρονικά με την Ελληνική Επανάσταση, κάτι που επηρέασε βαθιά το έργο του. Έτσι αν και στην αρχή έγραφε πιο άνετα στην ιταλική γλώσσα σταδιακά στρέφεται προς την ελληνική. Η αλλαγή αυτή συνδέεται τόσο με τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίζονταν γύρω του όσο και με την ανάγκη διαμόρφωσης μιας νέας εθνικής συνείδησης. Η στροφή αυτή τον βοηθάει ώστε το 1823 να γράψει τον «Ύμνο εις την Ελευθερία», και με το έργο αυτό να καθιερωθεί ως ο ποιητής της Επανάστασης (Τσαντσάνογλου, 2003, σσ. 2-3). Ο Βίτσος σημειώνει ότι «[β]εβαίως θα τον ενδιέφερε να κατορθώσει να συντελέσει στη δημιουργία μιας εθνικής γλώσσας που θα στηρίζεται στη λαϊκή λαλιά και όχι σε εγκεφαλικά κατασκευάσματα. Βεβαίως τον ενδιέφερε να δει το έθνος των Ελλήνων ελεύθερο, χωρίς όμως η εδαφική ελευθερία να προχωρά από την ηθική και την πνευματική...» (Βίτσος, 2003, σ. 83).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1828, ο Σολωμός εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 1857. Είχε κι εκεί έναν κύκλο μαθητών και συνεργατών, με πιο σημαντικό τον Ιάκωβο Πολυλά. Αυτή την περίοδο επεξεργάζεται εντατικά τα έργα του και δημιουργεί μεγάλα ποιητικά σχέδια όπως οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, ο *Κρητικός* και ο *Πόρφυρας*, τα οποία όμως συχνά παρέμεναν σε αποσπασματική μορφή (Τσαντσάνογλου, 2003, σσ. 4-5). Η αποσπασματικότητα αυτή αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έργου του Σολωμού. Όπως επισημαίνει ο Μαρωνίτης, πολλά από τα μεγάλα ποιητικά του σχέδια δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, γεγονός που προκάλεσε διαφορετικές ερμηνείες στους φιλολογικούς κύκλους. Για ορισμένους μελετητές η μορφή αυτή θεωρείται ένδειξη αδυναμίας ολοκλήρωσης, ενώ για άλλους αποτελεί στοιχείο της ίδιας της ποιητικής του μεθόδου και συνδέεται με την διαδικασία της ρομαντικής δημιουργίας (Μαρωνίτης, 2007, σσ. 65-66).

Η ιδιαιτερότητα αυτή του έργου του σχετίζεται και με τον τρόπο με τον οποίο ο Σολωμός αντιμετώπιζε το πρόβλημα της έκφρασης καθώς στο έργο του θέτει με ιδιαίτερη ένταση το ζήτημα της μορφής και της γλώσσας. Η αποσπασματική μορφή πολλών ποιημάτων δείχνει τον επίμονο αγώνα του ποιητή να βρει την κατάλληλη φράση ή και λέξη ακόμη (Λορεντζάτος, 2003, σ. 171). Η διγλωσσία του, και η συνεχής αναζήτηση έκφρασης ανάμεσα στην ελληνική και την ιταλική, δημιουργεί μια ιδιαίτερη γλωσσική κατάσταση που μετατρέπει την ποιητική δημιουργία σε διαδικασία εσωτερικής αναζήτησης. Όπως παρατηρεί ο Λορεντζάτος, «[ο] Σολωμός ζει σ' ένα γλωσσικό μεταίχμιο που ήταν και μεταίχμιο ιστορικό αν προτιμάτε εθνολογικό. Ανατρέφεται δίγλωσσα. [...] Ο δημιουργικός αγώνας του Σολωμού παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός δράματος» (Λορεντζάτος, 2003, σ. 173).

Η σημασία του Σολωμού για τη νεοελληνική λογοτεχνία δεν περιορίζεται μόνο στο έργο του αλλά και στον τρόπο με τον οποίο επηρέασε τη διαμόρφωση της νεότερης ποιητικής παράδοσης. Αυτό συμβαίνει γιατί ο Σολωμός αποτελεί θεμελιώδη μορφή της νεοελληνικής ποίησης, αφού το έργο του λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για τις επόμενες γενιές ποιητών και κριτικών (Μαρωνίτης, 2007, σσ. 55-56). Ταυτόχρονα μέσα από τη συλλογική μνήμη καθιερώνεται σταδιακά ως «εθνικός ποιητής», κάτι που συχνά περιορίζει το εύρος της δημιουργίας του, καθώς το έργο του περιλαμβάνει όχι μόνο πατριωτική ποίηση αλλά και βαθύτερες αισθητικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις (Βίτσος, 2003, σσ. 83-84).

Όμως η επίδραση του έργου του Σολωμού ξεπερνά τα στενά εθνικά όρια και αυτό δείχνει ότι ξεφεύγει από το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργεί. Όπως λέει ο Λίνος Πολίτης, το εθνικό στοιχείο είναι αυθεντικό μόνο όταν εκφράζει βαθύτερες ανθρώπινες εμπειρίες και έτσι μπορεί να αποκτήσει οικουμενικό χαρακτήρα. Έτσι, ο Σολωμός από ποιητής ενός ιστορικού γεγονότος, μετατρέπεται σε δημιουργό που ανήκει σε έναν ευρύτερο πνευματικό χώρο. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Σολωμός παύει τώρα πια να είναι ένα σεβαστό είδωλο για τους Εφτανησιώτες μονάχα και τοποθετείται μέσα στο κέντρο του πνευματικού ενδιαφέροντος» και λίγο πιο κάτω «Ο Σολωμός δεν είναι πια μόνο ο ποιητής του Ύμνου, αλλά και του Κρητικού [...]. Κι όσο περνούν τα χρόνια τόσο οι δεσμοί μας γίνονται στενότεροι, η γνωριμία μας βαθύτερη...» (Πολίτης, 2003, σ. 169).

Η ζωή και το έργο του Σολωμού φανερώνουν μια ιδιαίτερη συνάντηση διαφορετικών πολιτισμικών και ιστορικών στοιχείων της ιταλικής παιδείας, της επτανησιακής

παράδοσης και της ελληνικής εθνικής εμπειρίας. Αυτή η συνάντηση είναι το πλαίσιο όπου διαμορφώθηκε η ποιητική του ταυτότητα και εξηγεί γιατί το έργο του έχει τόσο σημαντική θέση στη νεοελληνική λογοτεχνία.

3.3. Κοινά βιογραφικά στοιχεία - Ζάκυνθος, εξορία και η επίδρασή τους στο έργο των ποιητών

Η σύγκριση του Διονυσίου Σολωμού και του Ugo Foscolo έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο λόγω της κοινής τους καταγωγής από τη Ζάκυνθο, αλλά κυρίως επειδή αυτή η αφετηρία οδήγησε σε ξεχωριστές, αν και με πολλά κοινά σημεία, πορείες. Η Ζάκυνθος λειτούργησε ως τόπος γέννησης, αλλά και ως αρχικός χώρος διαμόρφωσης εμπειριών που θα διαμορφώσουν τις βασικές πολιτισμικές αναφορές τους.

Στο επτανησιακό περιβάλλον συνυπήρχαν για αιώνες στοιχεία της ελληνικής και ιταλικής παράδοσης, τα οποία διαμόρφωσαν ένα σύνθετο πολιτισμικό πλαίσιο που επηρέασε ουσιαστικά την πνευματική τους εξέλιξη. Η ταυτότητά τους αναπτύχθηκε με τη δημιουργική αλληλεπίδραση γλωσσών, παιδείας και ιστορίας. Ο Αρβανιτάκης γράφει ότι αυτή «η αίσθηση τοπικότητας συνδέονταν αναπόσπαστα και αβίαστα με μία τρίτη, εκείνη του ανήκειν στον ιταλικό, στον βενετικό κυρίως χώρο: η πολυαίωνα κυριαρχία, η ύπαρξη ενός σύνθετου πλέγματος θεσμών, η διείσδυση της ιταλικής γλώσσας και της δυτικής τέχνης σε όλες τις εκδοχές [...] δημιούργησαν και εμπέδωναν μέσα στη ροή του χρόνου μία ισχυρή αίσθηση δυτικότητας» (Αρβανιτάκης, 2017, σ. 12).

Σε αυτό το πλαίσιο, η Ζάκυνθος αποκτά για τους δύο ποιητές τόσο γεωγραφική όσο και συμβολική σημασία. Ο Foscolo σε όλη του τη ζωή ζει με τη νοσταλγία και την πεποίθηση της επιστροφής την οποία επιδιώκει και κάποια στιγμή θεωρεί ότι θα την πραγματοποιήσει. Σύμφωνα με τη Φανή Καζαντζή, «[τ]ον Μάρτη (του 1817) δηλώνει στην οικογένεια του την απόφαση του να γυρίσει στη Ζάκυνθο. [...] Τον Μάη διατυπώνει προτάσεις στον Guilford σχετικά με τη δημόσια εκπαίδευση στα Επτάνησα και την ίδρυση Πανεπιστημίου και εκδηλώνει την επιθυμία του να πάει στα νησιά και να διδάξει τους νέους». Η ίδια μαρτυρία δείχνει ότι η επιστροφή στη Ζάκυνθο αποτελεί σταθερή επιθυμία, καθώς το «1826 [...] Του έχει γίνει έμμονη πλέον η ιδέα να γυρίσει στη Ζάκυνθο. Γράφει στους φίλους του πως η απόφαση του είναι αμετάκλητη, πως επιθυμεί να έρθει μαζί με την

κόρη του στα Νησιά, μόλις εξασφαλίσει τα έξοδα του» (Καζάντζη, 2006, p. 19 και 22) Αντίθετα για τον Σολωμό, η Ζάκυνθος αποτελεί τόπο επιστροφής και επαναπροσδιορισμού, καθώς εκεί έρχεται σε επαφή με τη γλώσσα, την παράδοση και τις ιστορικές συνθήκες που διαμορφώνουν την ποιητική του πορεία. Η Βαρελά γράφει «Οσμίζεται ότι η πατρίδα του τον έχει ανάγκη, ότι η νεκρανάσταση της δεν αργεί» και συνεχίζει «Μπορεί να εκφράζεται καλύτερα στη γλώσσα της δεύτερης πατρίδας του, μα εδώ στην Ελλάδα κυοφορείται και διαμορφώνεται μια νέα γλώσσα, που τη μιλούν όλες οι κοινωνικές τάξεις. Αυτή τη γλώσσα θέλει να την κατακτήσει, να την τελειοποιήσει και να εκφράσει μέσα από αυτήν όλες του τις ποιητικές ανησυχίες.» (Βαρελλά, 1998). Παρά τις διαφορετικές εμπειρίες τους, όμως, το νησί λειτουργεί ως αφετηρία της ποιητικής τους ευαισθησίας αλλά και της γενικότερης πνευματικής τους διαμόρφωσης.

Η εμπειρία της απομάκρυνσης από τον τόπο καταγωγής αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό σημείο σύγκρισης, γιατί παρόλο που εκδηλώνεται διαφορετικά στη ζωή των δύο ποιητών, επηρεάζει ουσιαστικά τη διαμόρφωση της ποιητικής τους ταυτότητας. Οι συνεχείς μετακινήσεις, οι πολιτικές απογοητεύσεις και η αδυναμία επιστροφής στην πατρίδα δημιουργούν στο Foscolo την αίσθηση του μόνιμου ξεριζωμού, κάτι που είναι ορατό σε ολόκληρο το έργο του. Έτσι όχι μόνο δεν χάνεται η ελληνική ταυτότητά του αλλά επαναπροσδιορίζεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Με τον τρόπο αυτό ο Foscolo πετυχαίνει τη διατήρηση της ιστορικής συνέχειας συνθέτοντας διαφορετικούς πολιτισμούς και δημιουργώντας μια σύνθετη προσωπικότητα (Σγουρίδου, 2023, σ. 77). Στο ποίημα «Dei Sepolcri», ο τάφος λειτουργεί ως στοιχείο μνήμης και πολιτισμού, συνδέοντας τους ζωντανούς με την ιστορία και την παράδοση.

Για τον Σολωμό, η απομάκρυνση εκδηλώνεται κυρίως σε πολιτισμικό και γλωσσικό επίπεδο. Η μακρόχρονη παραμονή του στην Ιταλία και η ιταλική παιδεία του δημιουργούν απόσταση ανάμεσα στο πνευματικό περιβάλλον που τον διαμορφώνει και στον κόσμο στον οποίο επιστρέφει. Αναφερόμενος ο Ζώρας στους πανεπιστημιακούς του δασκάλους στην Ιταλία γράφει: «Σ' αυτό το περιβάλλον ο Σολωμός διέπλασε αρχικά την πνευματική του ταυτότητα, η οποία είχε ήδη αρχίσει να αναδεικνύεται και να ξεχωρίζει ανάμεσα στους Ιταλούς συμφοιτητές του». Στο ίδιο πλαίσιο, ο Ζώρας αναφέρει ότι «[τ]ο 1818 ο Σολωμός [...] επέστρεψε στη Ζάκυνθο, έχοντας την πρόθεση να ξαναγυρίσει γρήγορα στην Ιταλία και να εγκατασταθεί μόνιμα εκεί [...] Εδώ στη Ζάκυνθο συνέθεσε τα

σπουδαιότερα έργα του στην ελληνική [...]. Δεν σταμάτησε όμως ποτέ να χρησιμοποιεί παράλληλα και την ιταλική γλώσσα...» (Ζώρας, 2003, σ. 129 και 134). Η προσπάθειά του να εκφραστεί δημιουργικά στην ελληνική γλώσσα αποτελεί διαδικασία της ταυτότητάς του, γεφυρώνοντας με τον τρόπο αυτό την ιταλική παιδεία με την ελληνική πολιτισμική πραγματικότητα.

Αυτή η διαφορετική εμπειρία αντανακλάται και στον τρόπο διαμόρφωσης της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Ο Foscolo, αν και ελληνικής καταγωγής, εντάσσεται συνειδητά στον ιταλικό πνευματικό κόσμο και επιλέγει την ιταλική γλώσσα ως κύριο μέσο έκφρασης. Αυτή η επιλογή δεν τον αποκόπτει από τις ρίζες του, αλλά δείχνει πώς η ζακυνθινή καταγωγή του ενσωματώνεται σε ένα ευρύτερο ιταλικό πλαίσιο. Ο Σολωμός ακολουθεί αντίθετη πορεία: αφού διαμορφώθηκε αρχικά στο ιταλικό λογοτεχνικό περιβάλλον, στρέφεται σταδιακά προς την ελληνική γλώσσα και συμβάλλει στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ποιητικής παράδοσης. Και στις δύο περιπτώσεις, η πολιτισμική ταυτότητα παραμένει σύνθετη και πολυδιάστατη, χαρακτηριστικό του επτανησιακού κόσμου.

Συνοψίζοντας, οι βιογραφικοί παραλληλισμοί μεταξύ Σολωμού και Foscolo δείχνουν ότι η κοινή ζακυνθινή καταγωγή τους δεν συνεπάγεται απλώς επιφανειακή ομοιότητα, αλλά λειτουργεί ως κοινή αφετηρία για διαφορετικές μορφές πολιτισμικής ταυτότητας. Η εμπειρία της απομάκρυνσης από την πατρίδα, η συνύπαρξη διαφορετικών γλωσσικών και πολιτισμικών επιρροών συνδέουν τους δύο ποιητές, οι οποίοι μετατρέπουν την εμπειρία ενός σύνθετου πολιτισμικού κόσμου σε δημιουργική ποιητική δύναμη.

4. Η γλώσσα και η πολιτισμική ταυτότητα

4.1. Το γλωσσικό ζήτημα στον ελληνικό και στον επτανησιακό χώρο

Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα το θέμα της γλώσσας στην Ελλάδα μετατρέπεται σε χώρο πολιτικής και ιδεολογικής διαμάχης. Η ανάγκη δημιουργίας εθνικής ταυτότητας και ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού δένεται άμεσα με το λεγόμενο «γλωσσικό ζήτημα». Όπως αναφέρει η Κοτρώτσου-Λόντου «...διαμάχη [...] σχετικά με το ποια γλώσσα πρέπει να καθιερωθεί ως «εθνική» γλώσσα, δηλαδή ως επίσημη γλώσσα του έθνους, τόσο στον προφορικό όσο και στο γραπτό λόγο». Πιο συγκεκριμένα για τα Επτάνησα γράφει: «Εκτός Αθηνών, στη λύση του Κοραή αντέδρασαν κυρίως οι ποιητές από τα Ιόνια νησιά, που με το έργο τους υποστήριζαν την καλλιέργεια της κοινής, δημοτικής γλώσσας, με επικεφαλής το Δ. Σολωμό» (Κοτρώτσου-Λόντου, 2004, σ. 40 και 44). Η επιλογή ανάμεσα στην καθαρεύουσα, τη λόγια παράδοση και τη δημοτική δεν είχε μόνο αισθητικά ή εκπαιδευτικά κριτήρια, ούτε ήταν μόνο προσωπική υπόθεση. Ήταν σίγουρα αποτέλεσμα ιστορικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων που αφορούσαν το παρελθόν αλλά και το μέλλον του έθνους (Λεοντσίνης, 1997, σ. 259).

Στα Επτάνησα όμως το γλωσσικό ζήτημα ήταν ακόμη πιο περίπλοκο. Αυτό γιατί στα νησιά του Ιονίου δημιουργήθηκε ένα πολυγλωσσικό περιβάλλον καθώς αντί για την οθωμανική κυριαρχία, που υπήρχε στην υπόλοιπη Ελλάδα για μεγάλο διάστημα, είχαν να διαχειριστούν τις επιρροές από τα δυτικά κράτη. Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα διαπιστώνεται ότι η ελληνική και η ιταλική γλώσσα συνυπήρχαν τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στην πνευματική παραγωγή. Η ιταλική κυριαρχούσε στη διοίκηση και στους μορφωμένους κύκλους, ενώ η ελληνική παρέμενε η γλώσσα των λαϊκών στρωμάτων και της προφορικής παράδοσης. Αλλά και οι Επτανήσιοι διανοούμενοι με τη σειρά τους, έπρεπε να κινούνται ανάμεσα σε δύο γλωσσικά και πολιτισμικά συστήματα, ανάλογα με το κοινό, το είδος και τον σκοπό του λόγου τους. Έτσι, η γλώσσα γίνεται στρατηγική επιλογή που διαμορφώνει τη σχέση του ατόμου με την ιστορία, την κοινότητα και τον πνευματικό χώρο (Ζάνου, 2018, σσ. 18-19).

Ταυτόχρονα, η εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού και των φιλελεύθερων πολιτικών απόψεων ενίσχυσε τη συζήτηση για τον ρόλο της γλώσσας στην κοινωνία. Στα Επτάνησα,

όπου οι διανοούμενοι είχαν άμεση πρόσβαση στη δυτική εκπαίδευση, η γλώσσα άρχισε να θεωρείται μέσο καλλιέργειας, αλλά και εργαλείο πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης. Η ελληνική και η ιταλική δεν ήταν αντίπαλες, αλλά συχνά λειτουργούσαν συμπληρωματικά, δίνοντας στους δημιουργούς τη δυνατότητα να εκφραστούν με πιο σύνθετους τρόπους. Όπως αναφέρει η Πάντου, «[ο]ι Επτανήσιοι λόγιοι, πιστοί στο φοσκολικό παράδειγμα χρησιμοποίησαν για τη συγγραφή των έργων τους, εκτός από την ελληνική και την ιταλική γλώσσα. [...] Απ' ευθείας στην ιταλική γλώσσα εξάλλου θα συγγράψουν τις λογοτεχνικές τους μελέτες τους και έργα τους, ο Κάλβος, ο Μαρτζώκας, ο Μαρκοράς, ο Τυπάλδος, ο Μαβίλης κ.α.», ενώ συνεχίζει ότι «[ό]σον αφορά στη μορφή των επτανησιακών ποιητικών έργων το κυριότερο γνώρισμα είναι η δημοτική γλώσσα την οποία οι Επτανήσιοι λογοτέχνες [...]. Οι Επτανήσιοι ποιητές υιοθέτησαν μέτρα, στροφές και στίχους καθαρά ιταλικές, καλλιέργησαν με δεξιοτεχνία το δαντικό τρίστιχο και το σονέτο, για να καταλήξουν στον δεκαπεντασύλλαβο στίχο τον ανομοιοκατάληκτο, τελειοποιημένο όμως τεχνικά» (Πάντου, 2017, σ. 7 και 9). Σιγά σιγά η χρήση της ελληνικής έγινε πράξη πολιτισμικής διεκδίκησης, αφού συνδέθηκε με την ιδέα της εθνικής αυτονομίας και της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το γλωσσικό ζήτημα στα Επτάνησα προετοίμασε το έδαφος για τις διαφορετικές στάσεις που υιοθέτησαν οι ποιητές της εποχής απέναντι στη γλώσσα. Η περίπτωση του Διονυσίου Σολωμού και του Ugo Foscolo, που θα αναλυθεί στα επόμενα κεφάλαια, δείχνει τις διαφορετικές δυνατότητες που προσφέρει ένα πολυγλωσσικό περιβάλλον. Έτσι, η γλώσσα γίνεται βασικό στοιχείο για να κατανοήσουμε όχι μόνο την ποιητική δημιουργία, αλλά και την ευρύτερη πολιτισμική ταυτότητα των Επτανήσων.

4.2. Η επιλογή της ελληνικής γλώσσας από τον Διονύσιο Σολωμό

Η στροφή του Διονυσίου Σολωμού προς την ελληνική γλώσσα δεν ήταν μια αυτονόητη ούτε μια εύκολη επιλογή. Αυτό γιατί η πνευματική του διαμόρφωση είχε γίνει σε μεγάλο βαθμό μέσα στο πλαίσιο της ιταλικής παιδείας. Τα πρώτα του ποιήματα λοιπόν γράφτηκαν στην ιταλική γλώσσα σαν αποτέλεσμα της πολυετούς παραμονής του στην Ιταλία και της επαφής του με την ιταλική λογοτεχνική παράδοση (Τσαντσάνογλου, 2003, σσ. 1-2). Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο η μετάβαση του στην ελληνική γλώσσα

συνδέθηκε με μια βαθύτερη διαδικασία μετασχηματισμού, η οποία αφορούσε όχι μόνο το γλωσσικό επίπεδο αλλά και μια γενικότερη κατεύθυνση της ποιητικής του δημιουργίας.

Αρχικά είναι ξεκάθαρο ότι η επιλογή της ελληνικής σχετίζεται στενά με το ιστορικό και το ιδεολογικό κλίμα της εποχής. Όπως σε πολλές άλλες χώρες έτσι και στην Ελλάδα η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα συνδέθηκε άμεσα με τη γλώσσα η οποία λειτούργησε ως φορέας συλλογικής μνήμης. Ταυτόχρονα βοήθησε τη σύνδεση της ποίησης και γενικότερα της λογοτεχνίας με την ιστορική πορεία του έθνους, αφού θεωρήθηκε ένας από τους βασικούς χώρους όπου θα μπορούσε να εκφραστεί και να διαμορφωθεί μια κοινή πολιτισμική συνείδηση.

Έτσι η απόφαση του Σολωμού να στραφεί προς την ελληνική δεν αποτελεί απλώς μια τεχνική επιλογή, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη ιστορική και πνευματική διαδικασία η οποία δεν ήταν εύκολα αποδεκτή ούτε από τους σύγχρονους, ούτε από τους μελετητές του. Ο Μαρωνίτης αναφερόμενος στις διενέξεις που δημιουργήσαν τα ελληνικά του Σολωμού γράφει «Λειψά και τραυματικά ή τέλεια τα ελληνικά του Σολωμού [...], ο Σολωμός υπήρξε και αναγνωρίζεται σήμερα θεμέλιος λίθος της νεοελληνικής μας γλώσσας-ομόλογος με το Δάντη...» (Μαρωνίτης, 2007, σσ. 60-61). Η γλωσσική αυτή λοιπόν στροφή δυσκολευόταν και από ένα ιδιαίτερα σύνθετο γλωσσικό περιβάλλον που επικρατούσε στον ελληνικό χώρο του 19ου αιώνα. Η έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα επηρέαζε όλους τους τομείς και δεν περιοριζόταν μόνο σε γλωσσικά ζητήματα αλλά είχε και έντονη ιδεολογική διάσταση (Ζάνου, 2018).

Όπως επισημαίνει ο Βελουδής, το ζήτημα της γλώσσας στον Σολωμό παραμένει ένα από τα σημαντικά προβλήματα της νεοελληνικής φιλολογίας καθώς συνδέεται τόσο με την ποιητική του δημιουργία όσο και με τις ευρύτερες γλωσσικές αντιπαραθέσεις της εποχής (Βελουδής, 2003, σσ. 50-54). Συγκεκριμένα γράφει «Είναι ύστερα από τα παραπάνω κατανοητό, γιατί η αρνητική -απορριπτική ή έστω επιφυλακτική στάση των αθηνοκεντρικών λογίων απέναντι στη γλωσσική ιδιαιτερότητα και ιδιοτυπία του Σολωμού οδήγησε [...], σε μια κατάφωρη επέμβαση, ως την παραχάραξη, στην ίδια τη γλώσσα των ποιητικών έργων του Σολωμού...» και συνεχίζει «...Οι επεμβάσεις αυτές [...] αποτελούν [...], το μοναδικό παράδειγμα γλωσσικού και υφολογικού βιασμού του έργου του...» (Βελουδής, 2003, σ. 54)

Επιπλέον η συνύπαρξη στην καθημερινότητα του της ελληνικής και της ιταλικής επηρέασε βαθιά τον τρόπο με τον οποίο ο Σολωμός αντιμετώπισε το πρόβλημα της έκφρασης. Γι' αυτό η συνεχής επεξεργασία των στίχων και η επίμονη αναζήτηση της κατάλληλης μορφής πρέπει να θεωρηθούν ως απόδειξη ότι ο ποιητής αντιμετώπιζε τη γλώσσα σαν βασικό στοιχείο της ποιητικής πράξης. Όπως παρατηρεί ο Μαρωνίτης, η ελληνική γλώσσα δεν διέθετε ακόμη μια σταθεροποιημένη λογοτεχνική μορφή. Αυτό ανάγκασε τον Σολωμό να διαμορφώσει σταδιακά τη δική του ποιητική γλώσσα, συνδυάζοντας στοιχεία της δημοτικής παράδοσης με επιρροές από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (Μαρωνίτης, 2007, σσ. 58-59).

Στην περίπτωση όμως του Σολωμού η επιλογή αυτή, συνοδεύτηκε από σημαντικές δυσκολίες. Αυτό γιατί δεν ήταν εύκολο να μεταφερθούν τα υψηλά πρότυπα της ευρωπαϊκής ποίησης σε μια γλώσσα που βρισκόταν ακόμη σε διαδικασία διαμόρφωσης και που αντιμετώπιζε συνεχώς νέα προβλήματα μορφής και έκφρασης. Εδώ βρίσκεται και ένας από τους λόγους για τους οποίους πολλά από τα ποιητικά έργα του Σολωμού παρέμειναν αποσπασματικά καθώς τα όρια της γλώσσας εμποδίζαν πολλές φορές τον ποιητή να εκφραστεί (Μαρωνίτης, 2007, σσ. 60-61). Όπως έχει επισημανθεί στη φιλολογική κριτική, η αποσπασματικότητα αυτή δεν πρέπει να θεωρηθεί αδυναμία γιατί συνδέονταν με τον τρόπο που ο Σολωμός αντιλαμβάνονταν τη γλωσσική ακρίβεια. Οι συνεχείς διορθώσεις και οι αλλαγές που διακρίνονται στα χειρόγραφα του δείχνουν ότι η ποίηση ήταν γι' αυτόν μια συνεχής αναζήτηση της κατάλληλης έκφρασης (Βελουδής, 2003, σσ. 58-60).

Η προσπάθεια του αυτή συνδέεται και με την γενικότερη επιδίωξη δημιουργίας μιας εθνικής λογοτεχνίας που θα εξυπηρετήσει τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Ο Σολωμός πίστευε ότι η ανάπτυξη της ελληνικής ποίησης προϋπόθετε μια ζωντανή γλώσσα που έπρεπε να στηρίζεται στην καθημερινή ομιλία και στη λαϊκή παράδοση. Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν η ποίηση δεν μπορούσε να βασιστεί σε τεχνητές γλωσσικές μορφές, αλλά ήταν απαραίτητο να αντλήσει το υλικό της από την καθημερινή γλωσσική επικοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο, η γλωσσική επιλογή συνδέεται με την ευρύτερη ιδέα ότι η πνευματική συγκρότηση ενός έθνους περνά μέσα από τη διαμόρφωση μιας κοινής γλωσσικής έκφρασης (Δημαράς, 2003, σσ. 177-179). Τα πράγματα βέβαια δεν έγιναν έτσι αφού, όπως αναφέρει ο Βίτσος, ο Σολωμός, που δεν είχε στο νου του «πάρεξ ελευθερία

και γλώσσα», αναγορεύτηκε εθνικός ποιητής ενός κράτους το οποίο συγχρόνως με τη δική του αναγόρευση, αναγόρευσε ως εθνική γλώσσα την καθαρεύουσα, το εγκεφαλικό δηλαδή κατασκεύασμα των μισητών στον ποιητή σοφολογιωτάτων, καταδικάζοντας έτσι τους Έλληνες να μην μπορούν στην πλειοψηφία τους να διαβάσουν ούτε το πιο απλό επίσημο έγγραφο, ούτε την πιο απλή είδηση μιας εφημερίδας, ό,τι δηλαδή δεν ήθελε να συμβεί ο ποιητής (Βίτσος, 2003, σ. 83).

Είναι φανερό ότι μέσα από αυτή τη διαδικασία ο Σολωμός δεν επιχείρησε απλώς να μεταφέρει την ποιητική του δημιουργία από την ιταλική στην ελληνική γλώσσα. Αντίθετα, προσπάθησε να διαμορφώσει ένα νέο ποιητικό όργανο, ικανό να εκφράσει τόσο την ιστορική εμπειρία του ελληνικού λαού όσο και τις μεγαλύτερες ανθρώπινες αξίες. Η γλωσσική του επιλογή αποτέλεσε έτσι μια πράξη πολιτισμικής και αισθητικής δημιουργίας, η οποία συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της νεοελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης.

4.3. Ιδεολογικά κριτήρια στην επιλογή της ιταλικής γλώσσας από τον Ugo Foscolo

Σε αντίθεση με το Σολωμό ο Ugo Foscolo επιλέγει να χρησιμοποιεί την ιταλική γλώσσα όχι απλά ως αποτέλεσμα παιδείας ή λογοτεχνικής συνήθειας. Η επιλογή του αυτή έχει σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα, την ιστορία και τον δημόσιο ρόλο της ποίησης. Αν και γεννημένος στη Ζάκυνθο, σε έναν χώρο έντονης πολιτισμικής ανάπτυξης, ο Foscolo στρέφεται συνειδητά προς την ιταλική γιατί την θεωρεί το καλύτερο μέσο με το οποίο θα εκφράσει τον πολιτικό και ηθικό λόγο μέσα από το έργο του αφού θεωρεί πια σε μεγάλο βαθμό τον εαυτό του Ιταλό (Αρβανιτάκης, 2017, σ. 13).

Προσπαθώντας λοιπόν να αγωνιστεί γι' αυτή την καινούργια πατρίδα του, καθώς διαπιστώνει την ανάγκη διαμόρφωσης ενός εθνικού λόγου σε έναν χώρο όπου η πολιτική ενότητα παραμένει ζητούμενο, χρησιμοποιεί αποκλειστικά στο έργο του μια γλώσσα που θα απευθύνεται σε ολόκληρο τον ιταλικό λαό. Όπως αναφέρει ο Μινώτος, «...ενώ εκείνος δεν έγραψε ούτε γραμμή σ' αυτή τη γλώσσα» εννοώντας την ελληνική. «Έφυγε από δω μικρό παιδάκι, έζησε τα καλύτερα του χρόνια σε άλλο περιβάλλον, στην Ιταλία, έλαβε

μέρος στην πολιτική της ζωή, επολέμησε μάλιστα γι' αυτή...». Και λίγο πιο πάνω γράφει ότι ίδιος ο Foscolo στα 18 του αρχίζει την ωδή του προς τον Απελευθερωτή Βοναπάρτη λέγοντας «...Νέος καθώς είμαι, γεννημένος στην Ελλάδα κι αναθρεμμένος ανάμεσα στους Δαλματούς, μόλις από εδώ και τέσσερα χρόνια τραυλίζοντας στην Ιταλική, ούτε θα μπορούσα ούτε θα έπρεπε να τραγουδήσω σε ελεύθερους Ιταλούς. Αλλά το υψηλό αίσθημα της ελευθερίας που με καίει, και που με κάνει άνθρωπο ελεύθερο και πολίτη μιας πατρίδας που δε μουδωκε η τύχη, αλλά που τη διάλεξα εγώ μόνος μου....». (Μινώτος, 2007, σ. 197). Η ιταλική γλώσσα προσφέρει στον Foscolo τη δυνατότητα να συμβάλλει και με το συγγραφικό του έργο, όπως και με τους στρατιωτικούς αγώνες, στη συγκρότηση μιας κοινής ιστορικής και ηθικής συνείδησης (Καζάντζη, 2006, σσ. 14-17). Έτσι, η γλώσσα αποκτά σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό, χωρίς να χάνει την αισθητική της λειτουργία.

Όμως σε καμία περίπτωση η προσκόλληση στην ιταλικά δεν πρέπει να θεωρηθεί σαν στοιχείο αποκοπής από την ελληνική καταγωγή του ποιητή. Όπως δείχνει η ανάλυση του Paolo Borsa, η ελληνική παραμένει παρούσα σαν μνήμη και σαν υπαρξιακό υπόβαθρο, χωρίς όμως να μετατρέπεται σε κύριο εκφραστικό μέσο. Η αναφορά στη Ζάκυνθο και στη μητρική καταγωγή λειτουργεί ως εσωτερικό σημείο αναφοράς, το οποίο όμως καταφέρνει να συνυπάρχει με την πλήρη ένταξη του Foscolo στο ιταλικό λογοτεχνικό σύστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της σύνθετης σχέσης αποτελεί το σονέτο «A Zacinto» το οποίο αν και γραμμένο στην ιταλική, ανακαλεί έντονα τον τόπο της γέννησης και τη μνήμη της χαμένης πατρίδας. Η γλώσσα λειτουργεί εδώ ως σημείο συνάντησης διαφορετικών πολιτισμικών εμπειριών, η ιταλική μορφή διατηρεί έντονα στοιχεία ελληνικής μνήμης, χωρίς όμως να αμφισβητείται η συνειδητή επιλογή του ποιητή που απευθύνεται στον ιταλικό εθνικό χώρο (Borsa, 2017, σσ. 32-34). Η στάση αυτή φανερώνει μια επίσης συνειδητή ιεραρχία των πολιτισμικών αναφορών. Η ιταλική αναλαμβάνει τον ρόλο της δημόσιας, πολιτικής και ποιητικής γλώσσας, ενώ η ελληνική παραμένει κυρίως σαν βιωματικό και μνημονικό υπόβαθρο. Η διάκριση αυτή, κατά τον Αρβανιτάκη, δεν συνιστά αντίφαση, αλλά αποτελεί σκόπιμη πολιτισμική επιλογή, προσαρμοσμένη στις ιστορικές ανάγκες της εποχής (Αρβανιτάκης, 2017, σ. 14).

Η ιταλική γλώσσα λοιπόν στον Foscolo παύει να είναι απλά μέσο έκφρασης και γίνεται τρόπος για να υλοποιηθούν οι ιδέες, η ποιητική του ευαισθησία και η πολιτική του στάση.

Μέσα από αυτήν, ο ποιητής μετασχηματίζει την προσωπική εμπειρία της εξορίας και την ανάγκη να ανήκει σε διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους, σε λόγο με συλλογικό νόημα. Η κατανόηση αυτής της γλωσσικής επιλογής είναι καθοριστική για την ερμηνεία τόσο της ποιητικής του στάσης όσο και της συμβολής του στη διαμόρφωση του νέου εθνικού και ρομαντικού ιταλικού λόγου. Στο πλαίσιο της παρούσας συγκριτικής μελέτης, η περίπτωση του Foscolo φωτίζει με ιδιαίτερο τρόπο τη σχέση με τον Διονύσιο Σολωμό καθώς και οι δύο ποιητές κινούνται ανάμεσα σε διαφορετικούς γλωσσικούς και πολιτισμικούς κόσμους, επιλέγοντας, ωστόσο, διαφορετικές κατευθύνσεις ως προς τη γλώσσα της ποίησης, και ως προς τους όρους και τις προϋποθέσεις της ποιητικής δημιουργίας.

4.4. Ο Ugo Foscolo ως πρόδρομος της ιταλικής εθνικής γλώσσας

Η προσφορά του Ugo Foscolo στη δημιουργία του ιταλικού εθνικού λόγου είναι πολύ μεγάλη όχι γιατί διατύπωσε ένα συστηματικό πολιτικό πρόγραμμα αλλά γιατί σταδιακά έδωσε με το έργο του έναν δημόσιο και ηθικό προσανατολισμό. Αυτό γιατί ο Foscolo γράφει σε μια περίοδο όπου η Ιταλία παραμένει πολιτικά κατακερματισμένη, χωρίς ενιαίο κρατικό πλαίσιο και μέσα σε αυτό το κενό, η λογοτεχνία καλείται να λειτουργήσει ως φορέας μνήμης, αξιών και ιστορικής συνείδησης (Τσόλκας, 2015, σσ. 282-284). Με τον τρόπο αυτό το έργο του δεν περιορίζεται σε προσωπικά βιώματα, αλλά προσπαθεί να εκφράσει μια αίσθηση διάψευσης και πολιτικής απογοήτευσης που είναι κοινή σε όλους. Όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο Τσόλκας «Με το Foscolo η ποίηση και το λογοτεχνικό έργο βρίσκονται για πρώτη φορά συνδεδεμένα με την ιστορία» (Τσόλκας, 2015, σ. 290).

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η έννοια της πατρίδας στον Foscolo δεν εμφανίζεται σαν δεδομένη κρατική πραγματικότητα, αλλά σαν κάτι που πρέπει να κατακτηθεί σε ηθικό και ιστορικό επίπεδο. Και σε αυτό σημαντικό ρόλο κατά το Foscolo καλούνται να παίξουν η φιλολογία και η λογοτεχνία, οι οποίες πρέπει να έχουν ενεργό ρόλο και μέσα στην κοινωνία. Όπως αναφέρει ο Borsa, «Σύμφωνα με τον Φόσκολο, οι “φιλολογικές τέχνες” έχουν χρέος από τη μια μεριά να ενισχύσουν τα (δημόσια) πάθη και να κάνουν αποδεκτές τις ιδέες που συμβάλλουν στην ομόνοια των πολιτών και, από την άλλη, να ξεσκεπάσουν με θάρρος την εργαλειακή χρήση και τη «διαστροφή», την ασχήμια δηλαδή και την ευτέλεια πολιτικών απόψεων που μπορούν να οδηγήσουν σε καταστάσεις, [...], που

βάζουν σε κρίση τους «κοινωνικούς δεσμούς» ανάμεσα στους πολίτες» (Borsa, 2017, σ. 28). Έτσι, ο λόγος μέσα από την ποιητική επεξεργασία εμπειριών που προέρχονται από το παρελθόν μπορεί να μετατρέψει τη μνήμη σε θεμέλιο συλλογικής ταυτότητας.

Η αναγνώριση μάλιστα του Foscolo ως πρόδρομου του ιταλικού εθνικού λόγου έχει ιδιαίτερη σημασία αν λάβει υπόψη του κανείς την ιδιαίτερη πολιτισμική του θέση. Είναι ένας ποιητής που προέρχεται από έναν χώρο πολλαπλών επιδράσεων, που συνυπάρχουν η ελληνική ιστορική συνείδηση, ο έντονος τοπικισμός και η για μεγάλο χρονικό διάστημα ιταλική πολιτισμική επιρροή. Παρ' όλα αυτά η ζωή και το έργο του ταυτίζεται τελικά με την ιστορική πορεία της Ιταλίας. Για τον Foscolo η Ιταλία είναι η πατρίδα για την οποία γράφει, αγωνίζεται και τελικά εξορίζεται. Μέσα από αυτή τη διαδρομή αναδεικνύεται ως θεμελιωτής της νεότερης ιταλικής εθνικής λογοτεχνίας (Αρβανιτάκης, 2017, σσ. 12-13).

Αυτό όπως είδαμε και σε άλλο σημείο δεν σημαίνει ότι ξεχνάει το ελληνικό του υπόβαθρο και συγκεκριμένα αυτό του Ιονίου. Όπως τονίζει ο Paolo Borsa, ο Foscolo διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με τη γενέθλια Ζάκυνθο και συχνά αυτοπροσδιορίζεται ως «Ιόνιος», ενώ εκδηλώνει ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τα σύγχρονα ιστορικά της γεγονότα. Γράφει συγκεκριμένα, «Υπ' όψιν ότι, ακριβώς χάρη στη γέννησή του ο Φόσκολο είχε φτάσει στην Αγγλία με διαβατήριο του Ιονίου, [...], και ακριβώς ως ένας Ιόνιος ήθελε να θεωρείται. Όπως έγραψε στον λόρδο Bathurst, [...] το δικαίωμά του να θεωρείται Ιόνιος δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να αμφισβητηθεί» (Borsa, 2017, σ. 34). Έτσι στο σονέτο «A Zacinto», οι μνήμες από την Ελλάδα και τα Ιόνια εμφανίζονται με ιδιαίτερη ένταση, όχι σαν μια άλλη εθνική επιλογή, αλλά σαν εσωτερικό σημείο αναφοράς που δίνει βάθος στον λόγο του ποιητή

Ιδιαίτερα σημαντική για τη λειτουργία του εθνικού λόγου είναι ποιητική μετάβαση από το ατομικό στο συλλογικό. Όπως αναφέρει ο Borsa, ο Foscolo στο τέλος του σονέτου του «A Zacinto» ενώ έχει ξεκινήσει από το «εγώ» καταλήγει στο «εμείς», δημιουργώντας μια εμπειρία κοινότητας που περιλαμβάνει όλους αυτούς που μοιράζονται κοινή μοίρα, όπως αυτή της απομάκρυνσης από την πατρίδα. Γράφει χαρακτηριστικά, «Η προσωπική ανωνυμία σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο δεν είναι ένας απλός πληθυντικός μεγαλοπρεπείας. Αντιθέτως, αυτή ενώνει με το πεπρωμένο του ποιητή όλους εκείνους που τους έλαχε η μοίρα της εξορίας από τη «μητρική» γη, μοίρα που επιτάσσει, σε όποιον την υφίσταται, «αδάκρυτη ταφή», μακριά από τη στοργή των αγαπημένων προσώπων».

(Borsa, 2017, σ. 26). Έτσι η προσωπική εμπειρία μετατρέπεται σε λόγο συλλογικής σημασίας συμβάλλοντας στη δημιουργία ενιαίας ηθικής και πολιτισμικής γλώσσα πριν ακόμη υπάρξει το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο.

4.5. Η γλώσσα ως πολιτική και πολιτισμική στάση στους δύο ποιητές

Η γλώσσα, σε κάθε εποχή αλλά ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου αιώνα έχει ξεκάθαρο πολιτικό και πολιτισμικό ρόλο, αφού συνδέεται άμεσα με θέματα πολιτιστικής ταυτότητας, ιστορικής συνέχειας και γενικότερα συλλογικού προσανατολισμού. Η επιλογή της δεν είναι καθόλου ουδέτερη αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πεδίο ιδεολογικών αντιπαράθεσεων και λειτουργεί σαν τρόπος με τον οποίο το άτομο τοποθετείται απέναντι στην κοινότητα και την ιστορία της. Όπως αναφέρει ο Αρβανιτάκης, «οι άνθρωποι εκείνοι αισθάνονταν τους εαυτούς τους ως μέρος ενός ελληνικού κόσμου, όχι όμως ως τμήμα μίας συγχρονικής ελληνικής πατρίδας. Η αίσθηση του ανήκειν σε έναν ευρύτερο ιστορικό ελληνικό κόσμο υποστηριζόταν από διαφορετικούς ίσως για τον καθένα παράγοντες, [...] ήταν η γνώση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας[...] ήταν η ελληνική γλώσσα [...] ήταν η ορθόδοξη θρησκεία, [...] ήταν, τέλος, οπωσδήποτε, η επικοινωνία με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο» (Αρβανιτάκης, 2017, σ. 12).

Στην περίπτωση του Διονυσίου Σολωμού, η σταδιακή προσήλωσή του στην ελληνική και μάλιστα στη δημοτική, συνδέεται άμεσα με την ανάγκη διαμόρφωσης ενός νέου εθνικού ποιητικού λόγου. Η γλώσσα από εργαλείο επικοινωνίας γίνεται μεταφορέας και εκφραστής συλλογικών εμπειριών. Και ενώ ο Σολωμός συνεχίζει να χρησιμοποιεί την ιταλική σε θεωρητικά και φιλοσοφικά του κείμενα, η επιλογή της ελληνικής στην ποίηση τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή εκφράζει την ανάγκη να ακουστεί ένα έθνος που παλεύει για την ελευθερία του. Όπως γράφει ο Αρβανιτάκης «Ήταν και για τον Σολωμό ο σεισμός της Ελληνικής επανάστασης που τον έστρεψε στην ελληνική γλώσσα και στην ελληνική πατρίδα, ενισχύοντας μέσα του την ιδέα του εθνικού ποιητή. Και αν ο Σολωμός «κέρδισε» αυτόν τον τίτλο, δεν είναι γιατί έγραψε τον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν*, αλλά γιατί συνειδητοποίησε την ανάγκη διαμόρφωσης του εθνικού γλωσσικού οργάνου και

αγωνίστηκε να εκφράσει το «πνεύμα του λαού του» μέσω αυτής» (Αρβανιτάκης, 2017, σ. 16).

Από την άλλη πλευρά, στον Ugo Foscolo η ιταλική γλώσσα αναλαμβάνει έναν διαφορετικό, αλλά εξίσου σημαντικό ρόλο καθώς αποτελεί συνειδητή επιλογή ένταξης σε έναν ευρύτερο πολιτισμικό και εθνικό χώρο. Σε μια Ιταλία που δεν έχει ακόμη ενιαία πολιτική μορφή, η γλώσσα λειτουργεί ως βασικό μέσο διαμόρφωσης κοινής συνείδησης. Η ελληνική όμως ακόμη κι αν δεν αποτελεί τη γλώσσα της δημόσιας έκφρασης συνεχίζει να αποτελεί σημείο εσωτερικής αναφοράς του ποιητή. Ο ίδιος ο Foscolo, σε επιστολή του προς τον Jacob Salomon Bartholdy, δηλώνει: «Όσο κι αν είμαι ιταλός ως προς τη μόρφωση και την καταγωγή [...] δεν θα λησμονήσω ποτέ ότι γεννήθηκα από ελληνίδα μάνα, ότι βύζαξα αίμα ελληνικό και ότι είδα την πρώτη αχτίδα του ήλιου στη χαρούμενη και δασώδη Ζάκυνθο, που αντηχεί ακόμα τους στίχους με τους οποίους την ύμνησαν ο Όμηρος και ο Θεόκριτος» (Αρβανιτάκης, 2017, σ. 14).

Η σημασία αυτή της γλώσσας στον Foscolo επιβεβαιώνεται και από τα κείμενά του για την ιταλική γλώσσα και λογοτεχνία. Ο Paolo Borsa, μελετώντας τις «Epoche della lingua italiana», επισημαίνει ότι στον Foscolo «η κοινή γλωσσική και λογοτεχνική παράδοση» (la comune tradizione linguistico-letteraria) γίνεται ουσιαστικά προϋπόθεση της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής ενότητας (Borsa, 2012, σ. 132). Η γλώσσα παρουσιάζεται ως χώρος όπου δοκιμάζεται η ίδια η δυνατότητα συγκρότησης της Ιταλίας ως κοινότητας. Δεν αποτελεί απλώς αισθητικό ή φιλολογικό αντικείμενο. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Foscolo, σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, ο οποίος θέτει ένα απόσπασμα από τα *Saggi di letteratura italiana* του Foscolo, συνδέει τις γλωσσικές διαμάχες με τις τοπικές αντιπαλότητες που εμπόδισαν τους Ιταλούς «να ενωθούν σε έθνος» («di riunirsi in nazione») (Borsa, 2012, σ. 129). Έτσι, η επιλογή και η υπεράσπιση της ιταλικής γλώσσας αποκτούν σαφή πολιτισμική και πολιτική διάσταση, καθώς η γλώσσα γίνεται φορέας μνήμης, ιστορικής συνέχειας και εθνικής προοπτικής.

Αν δούμε τους δύο ποιητές συγκριτικά, διακρίνουμε διαφορετικές αλλά συγκρίσιμες στάσεις απέναντι στη γλώσσα. Ο Σολωμός στρέφεται προς μια γλώσσα που βρίσκεται ακόμη σε διαμόρφωση, συμβάλλοντας ενεργά στη συγκρότησή της. Ο Foscolo, αντίθετα, επιλέγει μια ήδη διαμορφωμένη γλώσσα, την οποία αξιοποιεί για να παρέμβει σε ένα ευρύτερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, η γλώσσα δεν

είναι ουδέτερη επιλογή αλλά αποτελεί συνειδητή στάση. Έτσι, γίνεται φανερό ότι η γλώσσα λειτουργεί ως βασικός τρόπος με τον οποίο οι δύο ποιητές ορίζουν τη σχέση τους με την πατρίδα, την ιστορία και την κοινότητα.

5. Ρομαντισμός και ποιητική σκέψη από τον Foscolo στον Σολωμό

5.1. Ο ρομαντισμός ως αισθητικό και ιστορικό πλαίσιο

Το πέρασμα από τον ύστερο Διαφωτισμό προς τον ρομαντισμού είναι κάτι πολύ βαθύτερο από μια απλή αλλαγή αισθητικών προτιμήσεων καθώς σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τη θέση του μέσα στην ιστορία. Έτσι στην περίοδο που ακολουθεί τη Γαλλική Επανάσταση προς την παλινόρθωση κλονίζεται η απόλυτη εμπιστοσύνη στη λογική σαν μοναδικός τρόπος ερμηνείας της πραγματικότητας, ενώ παράλληλα αρχίζουν να αναδεικνύονται σημαντικά υπαρξιακά ερωτήματα γύρω από το θάνατο, τη ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης αλλά και τη σημασία των παθών στη ζωή του ανθρώπου. Σε αυτό το κλίμα εντάσσεται και η ανάπτυξη της ταφικής ποίησης (*poesia sepolcrale*), η οποία εκφράζει την αγωνία απέναντι στο θάνατο αλλά και την τύχη μετά από αυτόν. Η θεματολογία στη λογοτεχνία δεν είναι καθόλου δευτερεύουσα αντίθετα συνδέεται άμεσα με τα νέα πρότυπα και τις ευαισθησίες που αναπτύσσονται αυτή την εποχή, στις οποίες το συναίσθημα και η μνήμη αποκτούν κεντρική θέση στη λογοτεχνική έκφραση (Τσόλκας, 2015, σ. 280).

Ο ρομαντισμός λοιπόν, όπως διαμορφώνεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, εκφράζει μια συνολική αλλαγή στάσης απέναντι στην τέχνη και την ιστορία και δεν αποτελεί απλά ένα αυστηρό σύστημα κανόνων. Η λογοτεχνία αντιμετωπίζεται σαν χώρος που εκδηλώνεται η εσωτερική εμπειρία του ανθρώπου. Στα βασικά γνωρίσματα της νέας αυτής αντίληψης μπορούμε να αναφέρουμε την προτεραιότητα του συναισθήματος, την ανάδειξη του ρόλου του λαού και του έθνους, την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης και την έμφαση στην ελευθερία. Όπως σημειώνει ο Τσόλκας, «[κ]αθήκον των ανθρώπων των γραμμάτων, υπογραμμίζει ο Foscolo [...] είναι να προκαλούν γενναιόψυχα πάθη, να εκθέτουν χρήσιμες αλήθειες, να προσθέτουν γοητεία στην αρετή και να οδηγούν την κοινή γνώμη στην εθνική πρόοδο και προκοπή». (Τσόλκας, 2015, σ. 290). Η ιστορία αντιμετωπίζεται σαν ζωντανή έκφραση μιας συλλογικής εμπειρίας και η έννοια του λαού αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Το παρελθόν στην περίπτωση αυτή λειτουργεί σαν πηγή ταυτότητας και αυτογνωσίας και όχι σαν αντικείμενο ψυχρής και αποστασιοποιημένης μελέτης. Έτσι η

λογοτεχνία καλείται να παίζει ένα βαθύτερο ρόλο και να συμβάλει στη διαμόρφωση κοινής συνείδησης απευθυνόμενη σε ένα ευρύτερο κοινό.

Η μεταβολή αυτή επηρεάζει άμεσα και τη φυσιογνωμία του ποιητή. Ο δημιουργός αναλαμβάνει να τοποθετηθεί απέναντι στην εποχή του εκφράζοντας τη δική του εσωτερική αλήθεια. Επιπλέον το έργο του παύει να στηρίζεται αποκλειστικά στη λογική, και απευθύνεται κυρίως στα συναισθήματα και στα πάθη, τα οποία θεωρούνται πλέον ουσιαστικά στοιχεία της ανθρώπινης φύσης. Γι' αυτό ο Τσόλκας συνοψίζοντας γράφει ότι «τα κύρια χαρακτηριστικά του ρομαντισμού είναι η άρνηση της λογικής, ο εξωτισμός [...], ο υποκειμενισμός και ο ατομισμός, η έννοια του λαού και του έθνους, η επιστροφή στη θρησκευτική πίστη και στη μελέτη της ιστορίας» (Τσόλκας, 2015, σ. 293).

Η αλλαγή αυτή δεν περιορίζεται σε ένα χώρο. Όπως επισημαίνει ο Αρβανιτάκης η ελληνική ποίηση το 19^ο αιώνα συνδέεται στενά με τη διαμόρφωση ιστορικής και η εθνική συνείδησης. Στην περίπτωση μάλιστα του Σολωμού, ο ρομαντισμός εκδηλώνεται σαν συνειδητή αντίληψη της ευθύνης του ποιητή απέναντι σε μια κοινότητα που συγκροτείται μέσα από τον αγώνα (Αρβανιτάκης, 2017, σσ. 17-17). Έτσι η ποίηση καλείται να εκφράσει μια ιστορική εμπειρία και να συμβάλει στη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας.

Παρόμοια και ο ο Ugo Foscolo. Δεν ανήκει πλήρως στον ώριμο ρομαντισμό, ωστόσο συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση της νέας ευαισθησίας. Όπως σημειώνει ο Purpo, «Οι ρομαντικοί άντλησαν από τον Φόσκολο κυρίως την αντίληψη της λογοτεχνίας ως ηθικής και κοινωνικής υποχρέωσης, ως εκπαιδευτικής αποστολής» (Purpo, 1988, p. 29-30). Θεωρεί επίσης ότι ο Foscolo λειτουργεί ως μεταβατική μορφή. Αυτό γιατί δεν εγκαταλείπει την επίδραση του διαφωτισμού, αλλά τη μετασχηματίζει σε μια νέα αντίληψη για την τέχνη όπου η ιστορική μνήμη συνδέεται στενά με το συναίσθημα και την ηθική λειτουργία της ποίησης.

Με τον τρόπο αυτό, ο ρομαντισμός αναδεικνύεται όχι σε αυστηρά καθορισμένη σχολή, αλλά σε πλαίσιο σκέψης και δημιουργίας. Πρόκειται για ένα πνευματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο η τέχνη συνδέεται άμεσα με την ιστορία και ο ποιητής αναλαμβάνει ενεργό και δημόσιο ρόλο. Η σύγκλιση αυτή ανάμεσα στην αισθητική αναζήτηση και την ιστορική αυτοσυνειδησία αποτελεί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο μπορεί να εξεταστούν, συγκριτικά πλέον, οι ποιητικές στάσεις του Foscolo και του Σολωμού.

5.2. Ο ρομαντισμός στο Foscolo

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ο Foscolo δεν μπορεί να θεωρηθεί αυστηρά ως «ρομαντικός ποιητής». Επηρεάζει ουσιαστικά τους πρώτους ρομαντικούς, χωρίς όμως να ταυτίζεται με τον ώριμο ρομαντισμό των επόμενων δεκαετιών. Όπως επισημαίνει ο Mario Puppo, «[η] πολυσχιδής, και από πολλές απόψεις γοητευτική, προσωπικότητα του Φόσκολο βρίσκεται στις απαρχές της ρομαντικής μας λογοτεχνίας. Έχω ήδη αναφέρει πώς οι πρώτοι ρομαντικοί αισθάνονταν σε μεγάλο βαθμό μαθητές του. Οι μαρτυρίες γι' αυτό είναι αναρίθμητες. [...] Όπως *Οι Τάφοι (I Sepolcri)* αποτέλεσαν τη φωνή μιας νέας ποίησης, έτσι και η ομιλία *Περί της αρχής και του χρέους της λογοτεχνίας* [...], που οι νέοι άκουσαν με φλογερό ενθουσιασμό, φάνηκε να αποκαλύπτουν ένα νέο τρόπο κατανόησης της φύσης και της λειτουργίας της λογοτεχνίας.» (Puppo, 1988, σ. 29). Καθώς λοιπόν το πνευματικό κλίμα της εποχής αλλάζει και απομακρύνεται από τη βεβαιότητα ότι η λογική μπορεί να εξηγήσει πλήρως την ανθρώπινη εμπειρία, αλλάζει και ο τρόπος με τον οποίον οι ιδέες του διαφωτισμού επηρεάζουν το έργο του.

Μέσα σε αυτό το μεταβαλλόμενο πνευματικό κλίμα διαμορφώνεται και η ιδιαίτερη ποιητική στάση του Foscolo. Για τον ίδιο, το συναίσθημα δεν αποτελεί απλά μια στιγμιαία συγκίνηση, αλλά θεμελιώδη τρόπο ύπαρξης και κατανόησης του κόσμου. Έτσι τα πάθη είναι αυτά που ενεργοποιούν τον άνθρωπο και δίνουν περιεχόμενο στις ιδέες του. Ωστόσο, αυτή η έμφαση στο συναίσθημα δεν οδηγεί σε κάτι τελείως υποκειμενικό. Σύμφωνα με τον Puppo,

για τον Φόσκολο οι αξίες που δεν έχουν πλέον μεταφυσικο-θρησκευτική ή ακόμη και λογική αιτιολόγηση, βρίσκουν έρεισμα στο συναίσθημα: [...] γίνονται ζωντανές και λειτουργικές πραγματικότητες όταν αγγίζουν την καρδιά και την πυρπολούν, παρασύροντας τον άνθρωπο στη ζωή και τη δράση ακόμη και σε αντίθεση με τα δεδομένα της λογικής του [...] Ακριβώς σε αυτό το επίπεδο του συναισθήματος [...] ανασυγκροτεί ένα δεσμό μεταξύ των ανθρώπων και κατακτά εκ νέου τον κόσμο της ιστορίας ως [...] κόσμο των ανθρώπων και των παθών τους. (Puppo, 1988, σ. 30).

Έτσι, το άτομο δεν αποκόπτεται από το συλλογικό πλαίσιο. Αντίθετα, τα προσωπικά του βιώματα αποκτούν νόημα μόνο όταν συνδέονται με τις μνήμες, την παράδοση και καταφέρνουν να εκφράζουν τη συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία.

Η σύνδεση αυτή του ατόμου με τη μνήμη εκφράζεται παραδειγματικά στην ταφική ποίηση με τις συνεχείς αναφορές και τους προβληματισμούς γύρω από το θάνατο στις αρχές του 19ου αιώνα. Γράφει ο Τσόλκας: «Η αίσθηση του απείρου, ο ασκητισμός, η ματαιότητα των υλικών αγαθών υπήρξαν μόνιμα θέματα της ταφικής ποίησης (*poesia sepolcrale*), η οποία αντανακλούσε την αγωνία του ανθρώπου μπροστά στον θάνατο και στη μεταθανάτια ζωή» (Τσόλκας, 2015, σ. 285). Στον Foscolo, ωστόσο, ο στοχασμός για τον θάνατο δεν περιορίζεται σε προσωπικό βίωμα· γίνεται τρόπος κατανόησης της σχέσης ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Όπως αναφέρει ο Purpo, «[η] καρδιά αναζητά πάντοτε είτε την αύξηση της ευχαρίστησης είτε τη συμπόνια στον πόνο· ζητά να κινητοποιήσει και να κινητοποιηθεί διότι αισθάνεται πως η κίνηση ενυπάρχει στη ζωή και η ησυχία στον θάνατο· και βρίσκει μοναδική βοήθεια στον λόγο» (Purpo, 1988, σ. 34).

Παράλληλα, σημαντική θέση στη σκέψη του κατέχει η σχέση ανάμεσα στο πραγματικό και στο ιδεατό. Ο Purpo τονίζει ότι ο Foscolo δεν αρκείται στην απλή αντιγραφή της ζωής, αλλά επιλέγει, συνθέτει και μεταπλάθει το υλικό της εμπειρίας, ώστε να συνδυάζει το «Αληθές» με το «Ιδεατό». Αν λείπει το πραγματικό, το έργο γίνεται αφηρημένο και αντίστροφα αν λείπει το ιδεατό, παραμένει επίπεδο. Η ποιητική πράξη προκύπτει από τη σύνθεση των δύο. Με αυτή την έννοια προβάλλεται και η παρηγορητική λειτουργία της τέχνης. Η ποίηση δεν αρνείται τον πόνο και τις αντιφάσεις της ύπαρξης, προσπαθεί όμως να τα εντάξει σε μια μορφή αρμονίας (Purpo, 1988, σσ. 36-38). Η αρμονία αυτή με τη σειρά στερείται κάθε μεταφυσικό χαρακτήρα και λειτουργεί σαν ηθική εξισορρόπηση των παθών και σαν στήριγμα απέναντι στη φθορά.

Τέλος, καθοριστικό γνώρισμα της σκέψης του Foscolo είναι η σημασία που αποδίδει στην προσωπικότητα του δημιουργού. Το ύφος δεν είναι τεχνική που διδάσκεται μηχανικά, προκύπτει από τη συνολική πνευματική και ηθική συγκρότηση του ποιητή. Η αυθεντικότητα και η εσωτερική κατάσταση αποτελούν προϋποθέσεις της δημιουργίας (Purpo, 1988, σσ. 39-41). Με αυτόν τον τρόπο, ο ρομαντισμός του Foscolo ακολουθείται όχι σαν θεωρητικό σύστημα, αλλά σαν στάση απέναντι στη ζωή και στην τέχνη. Συνδυάζει

το πάθος με την ιστορική επίγνωση, την ατομική εμπειρία με τη συλλογική μνήμη και τη δημιουργική ελευθερία με την αίσθηση της ευθύνης.

Συνοψίζοντας, ο ρομαντισμός που διαπνέει το έργο του Foscolo αποτελεί περισσότερο βιωματική στάση παρά ένα καθαρά θεωρητικό σύστημα. Το συναίσθημα λειτουργεί ως πηγή γνώσης, η ιστορία ως χώρος νοήματος και η ποίηση ως πεδίο όπου το προσωπικό βίωμα μετασχηματίζεται σε συλλογική εμπειρία. Η αλλαγή αυτή συνδέεται και με τη γενικότερη αναδιάταξη της θέσης του καλλιτέχνη στη νεότερη κοινωνία. Ο ποιητής δεν θεωρείται πλέον αυτονόητα φορέας κύρους ή καθοδηγητής του έθνους, όπως συνέβαινε στη ρομαντική ιδεολογία. Αντίθετα, καλείται να επαναπροσδιορίσει τον ρόλο του μέσα σε ένα περιβάλλον κοινωνικών μετασχηματισμών. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η ποιητική δημιουργία αποκτά συχνά χαρακτήρα ηθικής στάσης και συνειδητής παρέμβασης (Cazadei & Santagata, 2013, pp. 24-25). Είναι φανερό λοιπόν ότι έτσι προετοιμάζεται και η μετάβαση προς τον Σολωμό, όπου η ρομαντική ευαισθησία θα συνδεθεί με την ελληνική ιστορική εμπειρία και θα λάβει νέα μορφή μέσα από το ζήτημα της γλώσσας και της εθνικής συγκρότησης.

5.3. Ο Σολωμός και η ρομαντική διάσταση της νεοελληνικής λογοτεχνίας

Η συμβολή του Σολωμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας αποτελεί μέρος της γενικότερης προσπάθειας κατά τον 19ο αιώνα να αναλάβει η λογοτεχνία ενεργό ρόλο στη δημιουργία των εθνικών ταυτοτήτων. Όπως ήδη επισημάνθηκε ο ρόλος του αυτός προχωράει πέρα από τη θεματική των έργων του, αλλά και τον ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα επιμέρους έργων όπως ο *Ύμνος εις την Ελευθερία*. Πρόκειται για μια πολύ συνειδητή προσπάθεια του ποιητή στο πλαίσιο του Ρομαντισμού, να ξεκινήσει έναν ποιητικό λόγο ικανό να εκφράσει μέσα από μια βαθιά προσωπική εμπλοκή, την συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία αλλά και τις γενικότερες πολιτικές και ηθικές ανάγκες του ελληνικού έθνους σε μια τόσο κρίσιμη περίοδο. Ο Ραϊζης αναφέρει ότι «ο Σολωμός αναφέρεται στις Η.Π.Α. ως ένα επίκαιρο υπόδειγμα χριστής διοίκησης, ισονομίας, ελευθερίας κ.λ.π.» (Ραϊζης, 2003, σ. 517).

Όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνου,

[ο] Σολωμός υπήρξε συνδιαμορφωτής της ρομαντικής αντίληψης για τη λογοτεχνία και την ποίηση, ισάξιος των πλέον σημαντικών λογοτεχνικών μορφών της εποχής του: τον Wordsworth και τον Coleridge, τον Goethe και τον Hölderlin [...] Ο ένθερμος ενθουσιασμός του προς την ελευθερία, η απεριόριστη αντίθεσή του προς τις σκοτεινές δυνάμεις της ανελευθερίας, η παρότρυνσή του προς τον λαό να απαλλαγεί από μια σκληρή τυραννία, έκαναν τον «Ύμνο» ένα μανιφέστο του προοδευτικού ρομαντισμού σε ολόκληρη την Ευρώπη» (Κωνσταντίνου, 2013).

Ο λόγος αυτός φυσικά και είναι γεμάτος από ευρωπαϊκές επιδράσεις στη μορφή, στη στιχουργική αλλά και στις ίδιες τις εκφραστικές επιλογές με προσαρμογή όμως σε αυτό που ο Σολωμός ήθελε να δημιουργήσει. Με τον ίδιο τρόπο και η ρομαντική διάσταση του έργου του δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί σαν μια απλή μεταφορά ευρωπαϊκών προτύπων. Ο Σολωμός ήδη από την περίοδο των σπουδών του στην Ιταλία, έρχεται σε επαφή με τον Βρετανικό ρομαντισμό και γνωρίζει έργα αρχικά του Byron και στη συνέχεια Shelley και ενώ επηρεάζεται ιδιαίτερα από αυτά η επίδραση τους στο έργο του δεν είναι καθόλου άμεση και μηχανική. Αντίθετα, όπως υποστηρίζει ο Ραϊζης, ο Σολωμός αναπτύσσει με τους Άγγλους ρομαντικούς μια ιδιαίτερη σχέση, αυτή των «εκλεκτικών συγγενειών» όπως την ονομάζει ο Goethe, δηλαδή τη συμμετοχή σε ένα κοινό αισθητικό και ιδεολογικό κλίμα, χωρίς να καταλήγει σε άκριτη μίμηση (Ραϊζης, 2003, σσ. 512-513).

Το σημείο αυτό είναι σημαντικό για να κατανοήσουμε ότι ο Σολωμός και στο πλαίσιο του ρομαντισμού προχωράει πολύ παραπάνω από το να ακολουθήσει ένα έτοιμο αισθητικό μοντέλο. Όπως και με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία δημιουργεί μια προσωπική σύνθεση όπου το ρομαντικό συναντά τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής ιστορικής εμπειρίας. Αυτό συμβαίνει γιατί ο ρομαντισμός λειτουργεί σαν στάση απέναντι στην πραγματικότητα που βιώνει ο ποιητής και όχι απλά σαν ένα ιστορικό και λογοτεχνικό ρεύμα. Η ένταση μάλιστα που δημιουργείται πολλές φορές από την ανάγκη να απομακρυνθεί από αυτή την πραγματικότητα αποτυπώνεται στο έργο του (Κωνσταντίνου, 2013).

Η προσέγγιση της Σόνιας Ιλίνσκαγια είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική στο κομμάτι αυτό καθώς τοποθετεί τον Σολωμό στο μεταίχμιο μεταξύ κλασικισμού και ρομαντισμού, υπογραμμίζοντας ότι το έργο του συγκροτείται ως «είδος μικτό αλλά νόμιμο» (Ιλίνσκαγια - Αλεξανδροπούλου, 2003, σσ. 182-183). Η ανάγκη να εκφραστεί το κοινωνικό σύνολο, να

αναδειχθούν οι απελευθερωτικοί αγώνες μέσα από τις δικές του ηθικές αξίες οδηγεί σε αυτή τη συνύπαρξη παλαιότερων μορφικών στοιχείων με νέες ρομαντικές τάσεις χωρίς την παραμικρή ένδειξη αδυναμίας. Αντανακλάται απλά η ιστορική ανάγκη της αλλαγής.

Έτσι από τη μία υπάρχει έντονο το συναίσθημα και η ρομαντική ευαισθησία, γνωστή στο Σολωμό και από το Foscolo, και από την άλλη η αυστηρή πειθαρχία στη μορφή και η επιμονή στην τελειότητα. Χαρακτηριστικά στοιχεία του Ρομαντισμού τα παραπάνω καθώς τα εξωτερικά στοιχεία αποτυπώνουν την εσωτερική διεργασία. Όλη αυτή η προσπάθεια για σύνθεση του «νου» και της «καρδιάς» που διέπει το έργο του εξηγεί πολύ καλά γιατί πολλά έργα του δεν ολοκληρώθηκαν αφού θεωρεί ότι δεν οφείλεται σε αδυναμία αλλά σε ανάγκη του ποιητή συνεχώς να ελέγχει τον εαυτό του. Η ανάγκη να δημιουργηθεί μια επαναστατική ποίηση που να έχει έντονο το συγκινησιακό φορτίο οδηγεί και στη στροφή του Σολωμού στη δημοτική γλώσσα. Στον «Διάλογο», η επιλογή της γλώσσας συνδέεται άμεσα με την ελευθερία αλλά και με την ανάγκη να υπάρχει μια πολιτισμική συνέχεια σε αυτό το έθνος (Ιλίνσκαγια - Αλεξανδροπούλου, 2003, σ. 182).

Η γλώσσα λοιπόν αποτελεί βασικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, αφού επιτρέπει την έκφραση της ιστορικής εμπειρίας και την έκφραση των συναισθημάτων που δημιουργούνται με τρόπο ζωντανό αλλά και λειτουργικό. Την ίδια δυναμική και σύνθεση ρομαντικών και κλασσικών στοιχείων μπορούμε να διακρίνουμε και στα ώριμα έργα του. Στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, για παράδειγμα η ιστορική πραγματικότητα μεταβάλλεται σε ποιητικό μύθο, όπου το άτομο υποχωρεί μπροστά στο συλλογικό και η εμπειρία της Επανάστασης αποκτά καθολική σημασία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ιλίνσκαγια, «[τ]ο ηρωϊκό Μεσολόγγι θα δώσει στον Σολωμό την ιδανική ιστορική βάση, ώστε ο μύθος που επιθυμεί να δημιουργήσει, οικοδομείται πάνω στη μεγαλειώδη, αλλά και απτή σύγχρονη πραγματικότητα. Η γόνιμη διασταύρωση του μύθου και της ιστορίας λειτουργεί παραδειγματικά.» (Ιλίνσκαγια - Αλεξανδροπούλου, 2003, σ. 184). Έτσι ποίηση λειτουργεί έτσι ως σαν χώρος συνάντησης ιστορίας και ιδεολογίας, χωρίς να χάνει όμως καθόλου την αισθητική της αυτονομία.

Η ιδιαιτερότητα του Σολωμού γίνεται ακόμη πιο εμφανής αν εξεταστεί σε σύγκριση με άλλους Ευρωπαίους ρομαντικούς. Η σχέση του με ποιητές, όπως ο Wordsworth ή ο Keats, σύμφωνα με τον Ραϊζη, δεν πρέπει να εντοπίζεται μόνο σε θεματικές ομοιότητες, αλλά σε ουσιαστικότερα σημεία, όπως η στροφή προς την απλότητα της έκφρασης και η έμφαση

στη βιωματική εμπειρία (Ραϊζης, 2003, σσ. 523,529). Ωστόσο, οι ομοιότητες αυτές δεν αφαιρούν κάτι από την ιδιαιτερότητα του, καθώς το έργο του παραμένει στενά δεμένο με την ελληνική ιστορική πραγματικότητα. Ο ίδιος ο Σολωμός μάλιστα αναφέρεται σε Βρετανούς όπως ο Bacon για να ενισχύσει τη στροφή του στη γλώσσα του λαού.

Ουσιαστικά στο σολωμικό έργο μπορούμε να δούμε το ρομαντισμό να μετασχηματίζεται δημιουργικά και να αποκτά εθνική και ταυτόχρονα οικουμενική διάσταση. Η αυστηρότητα της μορφής, η επιμονή στη γλωσσική επιλογή και η σύνδεση της ποίησης με την εθνική ταυτότητα καθιστούν τον Σολωμό όχι απλά εκπρόσωπο του ρομαντισμού, αλλά έναν από τους βασικούς διαμορφωτές της νεοελληνικής λογοτεχνικής ταυτότητας.

5.4. Ο ρομαντισμός ως πεδίο κριτικής διαμάχης στον ελληνικό χώρο

Το κίνημα του ρομαντισμού όμως στον ελληνικό χώρο του 19^{ου} αιώνα δημιουργήσε έντονες θεωρητικές και κριτικές αντιπαραθέσεις, οι οποίες αφορούσαν τόσο τη φύση της ποίησης όσο και τη σχέση της με την εθνική ταυτότητα του ελληνισμού. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο πρέπει να εξετάσουμε και την αντιπαραθήση ανάμεσα στον Ιάκωβο Πολυλά και τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο η οποία αποτυπώνει τις δύο διαφορετικές κατευθύνσεις που αφορούν την πρόληψη του ρομαντισμού (Κωνσταντινίδου, 2006, σ. 15).

Ο τρόπος που προσεγγίζει ο Πολυλάς το ζήτημα έχει στενή σχέση με τις ποιητικές επιλογές του Σολωμού και θεωρεί τον ρομαντισμό σαν έκφραση μιας εσωτερικής εμπειρίας και ηθικής στάσης. Θεωρεί λοιπόν ότι η ποίηση είναι μια ζωντανή διαδικασία στην οποία το συναίσθημα, η φαντασία και η ιστορική εμπειρία συνυπάρχουν. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα η εθνική ιδέα να μην επιβάλλεται απ' έξω, αλλά προκύπτει μέσα από την ποιητική εμπειρία. Είναι λογικό λοιπόν η άποψη αυτή να σχετίζεται και με το πώς ο Πολυλάς βλέπει το έργο του Σολωμού. Το θεωρεί σαν αποτέλεσμα σύνθεσης διαφορετικών παραδόσεων, που όχι μόνο δεν ακυρώνουν αλλά ενισχύουν την ελληνική ιδιαιτερότητα. Είναι λογικό λοιπόν και η αποσπασματικότητα των έργων του Σολωμού αντί για αδυναμία να θεωρείται μέρος μιας απαιτητικής ποιητικής διαδικασίας που στοχεύει στην τελειότητα (Κωνσταντινίδου, 2006, σ. 66)

Ο Ζαμπέλιος από την άλλη είναι πιο επιφυλακτικός στη χρήση του όρου «ρομαντισμός» για την ελληνική περίπτωση. Αυτό γιατί θεωρεί ότι ο ελληνισμός αντιμετωπίζει τέτοιες

ιστορικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες που δεν επιτρέπουν στη νεοελληνική λογοτεχνία να ενταχθεί άκριτα σε δυτικά αισθητικά πρότυπα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ποίηση τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή πρέπει να ακολουθεί μια να εκφράζει τη συνέχεια του έθνους και τη σύνδεσή της με την ελληνική παράδοση. Είναι φυσικό λοιπόν η διαμάχη αυτή να δημιουργήσει συζητήσεις στους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής. Έτσι η επιλογή της δημοτικής, που υπερασπίζεται ο Πολυλάς ακολουθώντας τον Σολωμό, δεν γίνεται αποδεκτή από όλους. Υπάρχουν αντιδράσεις από όσους πιστεύουν ότι η ποιητική γλώσσα πρέπει να ακολουθεί πιο «καθαρά» πρότυπα, χωρίς ξένες επιρροές. Αυτή η διαφωνία δεν αφορά μόνο τη μορφή της γλώσσας, αλλά και το περιεχόμενο της το οποίο δεν αποδίδει όπως πρέπει την εθνική ταυτότητα του ελληνισμού.

Ακριβώς στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η κριτική απέναντι στον ρομαντισμό σαν αισθητικό ρεύμα. Όπως δείχνει η μελέτη της Κεφαλληνάου, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα εκφράζονται επιφυλάξεις απέναντι σε χαρακτηριστικά όπως η υπερβολή, η έμφαση στο πάθος ή η παρουσία «ακραίων» θεμάτων, τα οποία θεωρούνται ξένα προς την ελληνική παράδοση. Συγκεκριμένα όταν αναφέρεται στην αντίδραση λογίων απέναντι στο ρομαντισμό και τον βυρωνισμό επειδή θεωρούσαν ότι τα συγκεκριμένα πρότυπα αλλοιώνουν τον ηθικό και εθνικό χαρακτήρα της ελληνικής ποίησης, επισημαίνει ότι «[τ]ο 1857, ο εισηγητής του ποιητικού διαγωνισμού καθηγητής Στέφανος Κουμανούδης, αναφερόμενος στην ποιότητα των ποιημάτων που είχαν υποβληθεί, παρατήρησε εκτός των άλλων ότι: *υποθέσεις ηθικώς μεμπτάς αδελφοφόνων έρωτας και τοιούτο ούτως ελληνικός το πάθος αλλ' απλά ξένον μίμημα*» (Κεφαλληνάου, 2003, σ. 278). Όλη αυτή η συζήτηση έχει σαν αποτέλεσμα ο ρομαντισμός να μην γίνει άμεσα αποδεκτός στους λογοτεχνικούς κύκλους αλλά να περάσει μέσα από διαδικασίες επιλογής και προσαρμογής.

Η πιο έντονη αμφισβήτηση του βυρωνικού χαρακτήρα του σολωμικού έργου εκφράζεται από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, ο οποίος, όπως αναφέρει η Κεφαλληνάου, θεωρεί ότι ο *Λάμπρος* απομακρύνεται από την ελληνική παράδοση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «*Ο Λάμπρος δεν είναι ελληνικής εμπνεύσεως προϊόν, διότι ούτε τον μύθον έχει ελληνικόν ούτε τα ήθη. Και εξηγούμαι. Ο μύθος του ποιήματος εμπεριγράφει εις διάλεκτον ελληνικήν, εις ύφος αγοραίον, [...]. Ο Σολωμός βιάσας και την αιδώ της τέχνης και την αιδώ των ομογενών εξώκειλε...*» (Κεφαλληνάου, 2003, σ. 279). Όμως η διαμάχη Πολυλά-Ζαμπέλιου προχωρά πολύ πέρα από τα φιλολογικά θέματα. Παράλληλα εκφράζει δύο

διαφορετικές απόψεις για τη σχέση της ποίησης και έθνους. Από τη μία υπάρχει μια ανοιχτή και δυναμική προσέγγιση που βλέπει τον ρομαντισμό σαν πλαίσιο δημιουργικής σύνθεσης, και από την άλλη μια στάση που έχει κέντρο της περισσότερο την ιστορία του έθνους και έτσι δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη συνέχεια και την ιδιαιτερότητα της ελληνικής παράδοσης.

Σημαντικό ρόλο σε όλη αυτή τη συζήτηση έχει βέβαια και ο Foscolo, καθώς λειτουργεί σαν ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στην ευρωπαϊκή και την ελληνική λογοτεχνία. Η παρουσία του επιτρέπει να συγκρίνουμε διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης του ρομαντισμού και δείχνει τις πολλές κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει η ένταξή του στην ελληνική λογοτεχνία καθώς και τις δυνατότητες αλλά και τα όρια αποδοχής των ευρωπαϊκών λογοτεχνικών ρευμάτων στη νεοελληνική γραμματεία.

6. Θεματικοί άξονες στο έργο του Ugo Foscolo και του Διονυσίου Σολωμού

6.1. Πατρίδα, εξορία και μνήμη

Η παρουσίαση στοιχείων που αναφέρονται στην πατρίδα, την εξορία και την μνήμη δεν υπάρχουν στο έργο του Ugo Foscolo και του Διονυσίου Σολωμού σαν απομονωμένα ή διαφορετικά θέματα. Αντίθετα υπάρχει στενή σύνδεση μεταξύ τους καθώς μέσα από αυτά γίνεται φανερή η σχέση του ανθρώπου με το χρόνο και γενικότερα με την ιστορία. Ο τρόπος δηλαδή που βιώνουν κάθε φορά την ιστορική πραγματικότητα οι δύο ποιητές, καθορίζει και το νόημα και τη λειτουργία των θεμάτων αυτών.

Ξεκινώντας από το Foscolo, κεντρικό άξονα στο έργο του έχει η απώλεια και μέσα από αυτή αναδεικνύονται οι παραπάνω έννοιες. Η πατρίδα για παράδειγμα βιώνεται όχι απλά σαν κάτι που είναι χειροπιαστό και αυτονόητο, αλλά σαν κάτι που έχει ήδη χαθεί και μπορεί να διατηρηθεί μόνο μέσα από τη μνήμη. Στο *Dei Sepolcri* για παράδειγμα, η μνήμη είναι η μόνη δύναμη που μπορεί να αντισταθεί στη φθορά του χρόνου και στο θάνατο αφού ο άνθρωπος εξακολουθεί να «ζει» μέσα από την ανάμνηση των αγαπημένων του: «Δεν τους τάχα και στο χώμα... / αν με γλυκές φροντίδες στους δικούς του / το νου μπορεί να την ξυπνά;» (Foscolo, 2013). Έτσι η έννοια της υστεροφημίας φανερώνει ακριβώς αυτή την ανάγκη να μην υπάρχει οριστική απώλεια αλλά να διατηρείται η παρουσία του ανθρώπου μέσα στο χρόνο (Purpo, 1988, pp. 36-38). Σε αυτό το πλαίσιο, ο τάφος αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς από σημείο πένθους, γίνεται σύμβολο συνέχειας, που συνδέει το άτομο με την ιστορία και την πατρίδα του.

Η Ζάκυνθος επίσης εκτός από έναν τόπο για να επιστρέψει κανείς πραγματικά αποτελεί ένα βίωμα γεμάτο με αναμνήσεις από την παιδική ηλικία, δεμένο με τη μορφή της μητέρας αλλά και με την αίσθηση μιας ενότητας που έχει πλέον χαθεί. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στο *A Zacinto*: «Δεν θα σταθώ ξανά στην αμμουδιά μήτε θα νιώσω στην ακτή σου έτσι όπως ένιωσα ξυπόλυτο παιδί...» (Foscolo, 2026). Με το ίδιο σκεπτικό η εξορία δεν είναι απλά ένα εξωτερικό ιστορικό γεγονός, αλλά μια βαθιά προσωπική εμπειρία, «μονάχος πάντα, σκεπτικός, χλωμός και λυπημένος» (Foscolo, 2017, p. 23), όπως γράφει στο αυτοβιογραφικό του σονέτο, η οποία ουσιαστικά καθορίζει και τον τρόπο με τον οποίο

ο ποιητής βλέπει τον κόσμο και γράφει γι' αυτόν. Με αυτό το νόημα η έννοια της πατρίδας στον Foscolo δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί από την εμπειρία της εξορίας αφού από απλό βιογραφικό γεγονός, μετασχηματίζεται σε κάτι μεγαλύτερο, καθώς συνδέεται με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του ποιητή.

Όπως επισημαίνει η Ζάνου, «ο πρώτος και οριστικός αποχωρισμός του Φώσκολο από τη γενέτειρά του είχε μετατρέψει τη Ζάκυνθο σε λογοτεχνικό «τόπο», σύμβολο μιας ανέφικτης και ουτοπικής επιστροφής» (Ζάνου, 2018, σ. 59). Η πατρίδα όμως συνδέεται άμεσα και με την ελευθερία, σε τέτοιο βαθμό ώστε ακόμη και η παραμονή σε αυτή χωρίς όμως τη δυνατότητα ελευθερίας και συμμετοχής στις συλλογικές αποφάσεις να βιώνεται σαν μια μορφή εσωτερικής εξορίας (Ζάνου, 2018, σσ. 57-58). Η κατάσταση αυτή γίνεται ακόμη πιο σύνθετη αν λάβουμε υπόψη τη διπλή πολιτισμική ταυτότητα του Foscolo. Πρόκειται για έναν δημιουργό που γεννήθηκε σε ελληνικό περιβάλλον, αλλά διαμορφώθηκε πνευματικά μέσα στην ιταλική παράδοση. Ο ίδιος απάντησε πως ήταν «Greco di nascita, nativo di Zante, Veneziano di diritto e suddito dell' Inghilterra» όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Ζάνου (Ζάνου, 2018, σ. 59). Για τον λόγο αυτό, η πατρίδα στο έργο του αντί για ενιαία και σταθερή πραγματικότητα, προβάλλεται σαν ένα πεδίο έντασης ανάμεσα σε διαφορετικές αναφορές. Από τη μία πλευρά βρίσκεται η Ζάκυνθος, που συνδέεται με την παιδική ηλικία και την αίσθηση ότι ανήκει κάπου, και από την άλλη η Ιταλία, στην οποία διαμορφώνεται η πνευματική του ταυτότητα.

Έτσι η αδυναμία επιστροφής στον τόπο που γεννήθηκε αλλά και η μεταγενέστερη μεταφορά των οστών του, για την οποία η Σγουρίδου σημειώνει ότι «η προλαμβάνουσα αίσθηση είναι σχεδόν ισοδύναμη με αυτήν του επαναπατρισμού του ξενιτεμένου έπειτα από μακρά απουσία» (Σγουρίδου, 2023, σ. 145) ενισχύουν ακόμη περισσότερο αυτή τη διπλή διάσταση της πατρίδας, η οποία τελικά μπορεί να διατηρηθεί μόνο μέσα από τη μνήμη και την ποίηση. Αυτό γιατί η πατρίδα από συγκεκριμένος τόπος μετατρέπεται σε κάτι που πρέπει να δημιουργηθεί από την αρχή. Το νησί της Ζακύνθου λειτουργεί σαν ένας ιδεατός χώρος, περισσότερο λογοτεχνικός και συμβολικός παρά πραγματικός, ο οποίος διαμορφώνεται μέσα από τη νοσταλγία και τη μνήμη. Σύμφωνα με τον Ροζάνη, «αφού λοιπόν δεν υπάρχει ο τόπος να στεγάσει την πατρίδα, ένας άλλος τύπος πατρίδας μορφώνεται στην ψυχή του, ένας τύπος πατρίδας που δεν έχει ανάγκη τον τόπο, που ίσως ίσως μπορεί και στεριώνει επειδή ο τόπος συγχέεται και ξεθωριάζει μπροστά στην ορμή

της επιθυμίας, επειδή αργά και επώδυνα μα σταθερά γίνεται ου τόπος. Μια ουτοπική πατρίδα αναδύεται τώρα, στη θέση της άλλης εκείνης της επίγειας» (Ροζάνης, 2026). Αυτή την ουτοπική λοιπόν πατρίδα τη συναντάει και την υμνεί μέσα από το έργο του. Όπως επίσης τονίζει η Σγουρίδου «η ανάμνηση της πατρίδας λειτουργεί ως σταθερός άξονας συγκρότησης της ποιητικής ταυτότητας» (Σγουρίδου, 2023, σ. 138).

Στον Σολωμό, τα ίδια στοιχεία αποκτούν μια διαφορετική κατεύθυνση καθώς η πατρίδα αποτελεί όχι κάτι που έχει πια χαθεί αλλά κάτι που διαμορφώνεται μέσα στον χρόνο. Καθώς μάλιστα στα Επτάνησα συνυπάρχουν διαφορετικές πολιτικές και πολιτισμικές επιρροές, δημιουργείται ένα περιβάλλον στο οποίο η έννοια της πατρίδας είναι κάτι που δημιουργείται σταδιακά. Η διαδικασία αυτή σχετίζεται άμεσα με τη σημασία που αποδίδει ο Σολωμός στη γλώσσα. Η επιλογή της δημοτικής αποτελεί μια συνειδητή στάση, που αποσκοπεί στο να εκφραστεί η συλλογική εμπειρία με έναν ζωντανό και κατανοητό τρόπο. Σύμφωνα με τον Μάτση, «η Ελευθερία και η Γλώσσα ήσαν δύο μεγάλες ιδέες της ζωής του [...] Ο Σολωμός έγένετο τέλος, όχι μόνον θερμός οπαδός, αλλά προφήτης της δημοτικής γλώσσας, όχι μόνον διδάσκαλος, αλλά και δεινός μαχητής» (Μάτση, 1976, σ. 15). Η γλώσσα γίνεται έτσι βασικός φορέας της εθνικής ταυτότητας και της πολιτισμικής συνέχειας, καθώς επιτρέπει στην πατρίδα να αποκτήσει μορφή μέσα από τον ποιητικό λόγο. Έναν λόγο όμως που δεν είναι τεχνητό δημιούργημα κάποιων κύκλων αλλά απόδειξη της σχέσης που έχει ο ποιητής με το έθνος «τες λέξεις ο συγγραφέας δεν τες διδάσκει, μάλιστα τες μαθαίνει από του λαού το στόμα· αυτό το ξέρουν και τα παιδιά», όπως γράφει στο *Διάλογο* (Σολωμός, 2016, σ. 324).

Και όταν στον *Διάλογο* ο Ποιητής δηλώνει,

«μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα;» είναι ξεκάθαρο ότι η γλώσσα ανάγεται σε βασικό στοιχείο της ελευθερίας και της εθνικής ολοκλήρωσης. Η σύνδεση αυτή γίνεται πιο έντονη όταν στη συνέχεια του αποσπάσματος ελευθερία και γλώσσα προσωποποιούνται και έχουν κοινούς ιστορικούς και ιδεολογικούς στόχους «Εκείνη άρχισε να πατεί τα κεφάλια τα τούρκικα, τούτη θέλει πατήσκει ογλήγορα τα σοφολογιατίστικα, και έπειτα αγκαλιασμένες και οι δύο θέλει προχωρήσουν εις το δρόμο της δόξας, χωρίς ποτέ να γυρίσουν πίσω, αν κανέναν Σοφολογιότατος κρώζει ή κανέναν Τούρκο βαβίζει· γιατί για με είναι όμοιοι και οι δύο.» (Σολωμός, 2016, σ. 322).

Έτσι γίνεται φανερό ότι για το Σολωμό η εθνική απελευθέρωση μπορεί να πραγματοποιηθεί όχι μόνο μέσα από τον πολεμικό αγώνα αλλά και μέσα από τον αγώνα για γλωσσική απελευθέρωση του ελληνικού έθνους.

Παράλληλα, στον Σολωμό η πατρίδα συνδέεται άμεσα με την εμπειρία της Επανάστασης. Δεν αποτελεί απλά μια ιδέα, αλλά μια πραγματικότητα για την οποία αξίζει να παλέψουμε καθώς διαμορφώνεται μέσα από τον αγώνα και τη συλλογική δράση. Η ποίηση λοιπόν καλείται να αποδώσει αυτή τη διαδικασία, μετατρέποντας το ιστορικό γεγονός σε σύμβολο με μεγαλύτερη σημασία. Στον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν* η πατρίδα ταυτίζεται με την ίδια την έννοια της ελευθερίας (Μάτεσης, 1976, σ. 16) που τραυματισμένη και καταπιεσμένη, επιβιώνει μόνο μέσα από την ανάμνηση του παρελθόντος: «περασμένα μεγαλεία / και διηγώντας τα να κλαις». Η μνήμη εδώ μετακινείται από το παρελθόν και αποκτά ενεργό ρόλο στο παρόν και στο μέλλον καθώς αναλαμβάνει σε περιόδους δουλείας να διατηρήσει την εθνική ταυτότητα.

Είναι φανερό ότι στον Σολωμό η έννοια της πατρίδας αποκτά και μια σαφή ηθική διάσταση. Όπως φαίνεται και στο *Elogio di Ugo Foscolo*, η αξία της συνδέεται με αρχές όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη και η αλήθεια και όπως αναφέρει ο Μαστροδημήτρης, «ένας ποιητής πρέπει να είναι αυστηρός απέναντι σε αρνητικές καταστάσεις και εκτροπές της πατρίδας του.» (Μαστροδημήτρης, 2006, σ. 27). Με αυτόν τον τρόπο, η πατρίδα οφείλει να ανταποκριθεί σε συγκεκριμένες αξίες γι' αυτό μετατρέπεται σε ένα είδος ηθικού αιτήματος. Επιπλέον η πατρίδα αποτελεί μια συνεχή αναζήτηση καθώς ο ποιητής τη συνδέει με την εξορία και την εγκατάλειψη «Με τα ρούχα αιματωμένα / ξέρω ότι έβγαινες κρυφά / να γυρεύεις εις τα ξένα / άλλα χέρια δυνατά» (Σολωμός, 2016, σ. 68). Επιπλέον η ανάμνηση προσώπων και γεγονότων στη διατήρηση της συλλογικής εμπειρίας και στη συνέχιση της μέσα στον χρόνο είναι πολύ σημαντική. Ο θάνατος εκτός από απουσία γίνεται και ένταξη σε μια ευρύτερη ιστορική πορεία, όπου το έργο και η στάση ζωής αποκτούν διάρκεια (Μαστροδημήτρης, 2006, σσ. 29-30).

Η βασική διαφορά λοιπόν ανάμεσα στους δύο ποιητές δεν βρίσκεται στο αν ασχολούνται με τα ίδια θέματα, αλλά στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν. Στον Foscolo, η ιστορία βιώνεται ως ρήξη, η πατρίδα χάνεται, η εξορία γίνεται μόνιμη εμπειρία και η μνήμη είναι ο μόνος τρόπος διατήρησης του παρελθόντος. Αντίθετα στον Σολωμό, η ιστορία βιώνεται

σαν μια διαδικασία κατά την οποία η πατρίδα συγκροτείται με τη βοήθεια και της ποίησης και η μνήμη αποκτά παιδευτικό χαρακτήρα.

Παρά τις διαφορές αυτές, υπάρχει και ένα σημαντικό κοινό στοιχείο. Και στους δύο ποιητές, η ποίηση δεν σταματά στην περιγραφή της πραγματικότητας ούτε στην απλή έκφραση συναισθημάτων. Αντίθετα, λειτουργεί ως τρόπος κατανόησης και νοηματοδότησης του κόσμου. Η πατρίδα, η εξορία και η μνήμη ουσιαστικά αποτελούν τρόπους μέσα από τους οποίους ο ποιητής τοποθετείται απέναντι στην ιστορία, στον χρόνο και στον ίδιο του τον εαυτό.

6.2. Φύση, μύθος και ποιητική αναπαράσταση

Οι έννοιες της φύσης και του μύθου έχουν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση του ποιητικού λόγου του Ugo Foscolo και του Διονυσίου Σολωμού. Μέσα από αυτές οι εμπειρίες που βιώνουν οι δύο ποιητές αποκτούν μορφή, οργάνωση και τελικά νόημα που καθορίζει το ποιητικό έργο τους. Η επαφή δηλαδή με τη φύση ξεπερνά κατά πολύ την απλή παρατήρηση και οδηγεί σε μια εσωτερική διεργασία. Εξάλλου στο πλαίσιο του ρομαντισμού, η φύση παύει να είναι κάτι εξωτερικό και ανεξάρτητο από τον άνθρωπο και γίνεται όπως βλέπουμε και στον *Κρητικό*, ένας χώρος που το φυσικό και το πνευματικό συνδέονται στενά μεταξύ τους «κάτι κρυφό μυστήριο εστένεψε τη φύση» (Σολωμός, 2016, σ. 192).

Σύμφωνα με την Δημητρομανωλάκη, «[π]ιο συχνά, η φύση στο έργο των δύο ποιητών μεταμορφώνεται σε σκηνικό στο οποίο εμφανίζονται μυστηριώδεις δυνάμεις ή μορφές. Πρόκειται για ποιήματα με έντονο το στοιχείο της δραματικότητας, στα οποία ο ποιητής υποβάλλει τη δυναμική των υπερφυσικών οντοτήτων...» (Δημητρομανωλάκη, 2016, σ. 33). Έτσι, η φύση από εικόνα, μετατρέπεται σε πεδίο στοχασμού και βαθύτερης κατανόησης του κόσμου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, το άτομο έρχεται αντιμέτωπο με τον εαυτό του, με τα όριά του αλλά και με τις δυνατότητές. Από τη μία πλευρά, συνδέεται με την ομορφιά, τη γονιμότητα και την αρμονία και από την άλλη, εμφανίζεται με πολλές δυνάμεις απρόβλεπτες και μερικές φορές απειλητικές, οι οποίες υπάρχουν για να υπενθυμίζουν στον άνθρωπο τα όρια της ύπαρξής του. Μέσα από αυτή τη συνειδητοποίηση ο άνθρωπος μπορεί να οδηγηθεί στην αυτογνωσία και σε μια μορφή

υπέρβασης, στοιχείο που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την διαμόρφωση της ποιητικής εμπειρίας του «είτε σε μια βαθύτερη αυτογνωσία είτε σε μια μορφή υπέρβασης» (Δημητρομανωλάκη, 2016, σσ. 14-16).

Αρχικά λοιπόν στον Foscolo, η φύση συνδέεται κυρίως με τη μνήμη και την εμπειρία της απουσίας καθώς σχετίζεται άμεσα με τη Ζάκυνθο, τον τόπο καταγωγής του ποιητή τον οποίο ανακαλεί μέσα από την τέχνη του με νοσταλγία. Το φυσικό τοπίο διατηρείται στην μνήμη του και αποκτά διαστάσεις που ίσως δεν έχει στην πραγματικότητα. Η αίσθηση της εξορίας, εξωτερική η εσωτερική ενισχύει τις εσωτερικές διεργασίες που στη συνέχεια θα αποτυπωθούν στο έργο του ποιητή (Ζάνου, 2018, σ. 59). Παράλληλα, ιδιαίτερη σημασία αποκτά και η έννοια του προσωπικού χώρου. Η οικία αποτελεί βασικό στοιχείο της σχέσης που έχει ο ποιητής με την πατρίδα. Η σημασία αυτή είναι φανερά και στις αναφορές μεταγενέστερων Ζακυνθινών ποιητών στο Foscolo. Όπως αναφέρει η Σγουρίδου, αναλύοντας ποίημα του Ηλιακόπουλου αφιερωμένο στην πατρική οικία του Foscolo, «η διατήρηση της οικίας ταυτίζεται με την αιώνια διατήρηση της μνήμης, την αιωνιότητα στην οποία στόχευε ανέκαθεν ο ποιητής» (Σγουρίδου, 2023, σ. 140). Μέσα από την ανάκληση αυτού του χώρου, το προσωπικό βίωμα αποκτά ευρύτερη διάσταση, καθώς συνδέεται με την ιστορία και την καταγωγή.

Η λειτουργία της φύσης στον Foscolo ενισχύεται και από τη στενή σχέση με τον μύθο. Υπάρχουν πολλές αναφορές στην αρχαιότητα όχι σαν απλά διακοσμητικά στοιχεία αλλά σαν προσπάθεια του ποιητή να εντάξει τα προσωπικά του βιώματα σε ένα ευρύτερο και διαχρονικό πλαίσιο. Με αυτό τον τρόπο κάθε μυθικό στοιχείο βοηθά και στην απόδοση στοιχείων που συνδέουν τον πραγματικό κόσμο με την εξιδανικευμένη μορφή του που ο ποιητής έχει στο μυαλό του. Θα δούμε λοιπόν στις *Χάριτες* τη θεά Αφροδίτη και τις Χάριτες να παρουσιάζονται ως μορφές που συνδέουν τη φύση με την αρμονία και την πνευματική ισορροπία. «Μια θεά γύριζε στο σύμπαν για να τη γονιμοποιήσει έχοντας το επιβλητικό όνομα της Φύσης [...] Διάφανα σύννεφα της χαρίζει ο Δίας, δάση απέραντα ελιών και γόνιμες τις πεδιάδες του Λιαίου. Ρόδινη υγεία υπόσχεται η αύρα η μυρωμένη από τα λουλούδια, που αυθόρμητα φυτρώνουν κι από τα αιώνια κέδρα. Λαμποκοπούσε όλη κείνη η θάλασσα σαν κράτησε πάνου της τις Χάριτες». (Foscolo, *Οι Χάριτες*, 1927). Και ο ίδιος όμως ο φυσικός κόσμος στο συγκεκριμένο έργο παρουσιάζεται ωραιοποιημένος, γεμάτος φως και ηρεμία σε αντίθεση με την ιστορική πραγματικότητα.

Στον Σολωμό, η φύση λειτουργεί με πιο έντονο τρόπο. Αποτελεί ένα ενεργό στοιχείο της ποιητικής δημιουργίας που προσωποποιείται και αποκτά μυθική διάσταση στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*: «Ο Απρίλης με τον Έρωτα χορεύουν και γελούνε» στο πλαίσιο μιας ονειρικής υπέρβασης «Μάγεμα η φύσις κι όνειρο» (Σολωμός, 2016, σ. 214). Έτσι το φυσικό τοπίο συνδέεται άμεσα με την ιστορική εμπειρία και λειτουργεί σαν χώρος μέσα στον οποίο εκφράζεται η σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό «με δύο φιλία της μάνας μου, με φούχτα γη της γης μου» όπως βλέπουμε στον *Πόρφυρα* (Σολωμός, 2016, σ. 245). Η φύση συμμετέχει στον *Κρητικό*, στη διαμόρφωση του ψυχικού βιώματος του ήρωα: «Κ' η θάλασσ, που εσκίρθησε σαν το χοχλό που βράζει, ησύχασε και έγινε όλο ησυχία και πάστρα, σαν περιβόλι ευώδησε και τ' άνθη του ήταν τ' άστρα» (Σολωμός, 2016, σ. 191). Συγκεκριμένοι μάλιστα τόποι, όπως ο λόφος του Στράνη, που περιγράφεται από τον Μάτεση ως «δεσπόζουσα σκοπιά προς την πόλιν και την πεδιάδα, προς την θάλασσα της Κεφαλληνίας, του Κορινθιακού και της Πελοποννήσου» (Μάτεσης, 1976, σ. 3) γίνονται τόποι στοχασμού και έμπνευσης. Εκεί, η εμπειρία της φύσης συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία της ποιητικής δημιουργίας, οδηγώντας σε μια βαθύτερη κατανόηση της τέχνης (Μάτεσης, 1976, σ. 9).

Η φύση όμως στον Σολωμό όπως είναι λογικό ενσωματώνει και στοιχεία συλλογικής εμπειρίας. Η συνύπαρξη ζωής και θανάτου, στον ίδιο χώρο δημιουργεί ταυτόχρονα μια αίσθηση ενότητας του χρόνου. Αυτό γιατί το παρελθόν παρουσιάζεται σαν κάτι που παραμένει ενεργό μέσα στο παρόν (Μάτεσης, 1976, σ. 5). Η αντίληψη αυτή συνδέεται με μια ευρύτερη ρομαντική στάση απέναντι στον κόσμο, όπου η φύση λειτουργεί ως χώρος στον οποίο το παρελθόν και το παρόν συνυπάρχουν (Μαστροδημήτρης, 2006, σσ. 23-24). Βέβαια, η σχέση του Σολωμού με το ρομαντισμό και ιδιαίτερα τον βρετανικό ρομαντισμό δεν οδηγεί σε απλή μίμηση. Πρόκειται, όπως επισημαίνει ο Ραϊζης, για μια σχέση «εκλεκτικής συγγένειας», για συμμετοχή δηλαδή σε ένα κοινό αισθητικό και ιδεολογικό πλαίσιο χωρίς όμως να επηρεάζεται η προσωπική ιδιαιτερότητα του ποιητή (Ραϊζης, 2003, σσ. 512-513).

Συνολικά, η φύση και ο μύθος λειτουργούν και στους δύο ποιητές ως βασικοί τρόποι επεξεργασίας της εμπειρίας και αποτελούν τα βασικά στοιχεία με τα οποία ο ποιητής μεταβαίνει από το συγκεκριμένο στο καθολικό.

6.3. Ο ποιητής ανάμεσα στο άτομο και το έθνος

Το ενδιαφέρον της ποίησης για εθνικά θέματα και μάλιστα η προβολή τους μέσα από αυτήν αποτελεί βασικό στοιχείο του ρομαντισμού. Ο ποιητής είναι απαραίτητο να συνδέσει το έργο του με τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου μέσα στο οποίο ζει, να διαμορφώσει συλλογικές αξίες και έτσι να συμμετέχει ενεργά στις ιστορικές εξελίξεις. Η ποίηση με τον τρόπο αυτό γίνεται ένας χώρος όπου εκφράζονται όχι μόνο ατομικά βιώματα, αλλά και εμπειρίες που αφορούν το σύνολο βοηθώντας με το τρόπο αυτό στη διαμόρφωση μιας κοινής συνείδησης και όπως τονίζει η Δημητρομανωλάκη «λειτουργεί ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στον αισθητό και στον υπερβατικό κόσμο» (Δημητρομανωλάκη, 2016, σ. 9).

Στην περίπτωση λοιπόν του Σολωμού, η ποίηση, όπως διαβάζουμε στο *Διάλογο*, καλείται να παίζει αυτό το ρόλο σε μια περίοδο έντονων ιστορικών και ιδεολογικών αλλαγών: «Θυμώνω γιατί είμαι στενεμένος να ξαναπώ τα πράγματα οπου είπαν τόσες φορές τα άλλα έθνη, και δίχως ωφέλεια να τα ξαναπώ. Οι Γάλλοι, έλαβαν φιλονεικία για τη γλώσσα, [...], την έλαβαν οι Γερμανοί [...] την έλαβαν οι Ιταλοί και με τόσο πείσμα...» (Σολωμός, 2016, σ. 323). Αυτό γιατί τα Επτάνησα αποτελούν έναν χώρο στον οποίο συνυπάρχουν διαφορετικές πολιτικές εξουσίες και πολιτισμικές επιρροές, κάτι που δημιουργεί ιδιαίτερες συνθήκες για την ανάπτυξη μιας νέας μορφής εθνικής συνείδησης. Οι συνθήκες αυτές καθώς και η διάδοση την περίοδο αυτή φιλελεύθερων ιδεών, επηρεάζουν βαθιά τη σκέψη του Σολωμού και διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον ρόλο της ποίησης (Μάτεσης, 1976, σ. 8).

Τη σύνδεση της ποίησης με την εθνική ιδέα μπορούμε να την δούμε ολοκάθαρα στον «Ύμνο εις την Ελευθερία» με τον οποίο, σύμφωνα με τον Μάτεση ο Σολωμός, «εξέφρασε την ψυχήν του Έθνους εις την ιεράν στιγμήν της αναγεννήσεως του» (Μάτεσης, 1976, σ. 16). Με το έργο αυτό καταφέρνει να εκφράσει την ανάγκη του ελληνισμού για ελευθερία, να δημιουργήσει μια κοινή πολιτιστική αναφορά και όλα αυτά με τον δικό του, προσωπικό ύφος. Το γεγονός μάλιστα ότι το ποίημα αυτό έγινε ο εθνικός μας ύμνος δείχνει ξεκάθαρα ότι η ποίηση μπορεί να ενώσει ένα σύνολο ανθρώπων και να λειτουργήσει ως φορέας συλλογικής συνείδησης (Μαστροδημήτρης, 2006, σ. 22).

Ταυτόχρονα, η ποίηση στον Σολωμό δεν εμφανίζεται σαν μια απομονωμένη δραστηριότητα. Εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πνευματικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο αναπτύσσονται σχέσεις, ανταλλάσσονται ιδέες και διαμορφώνονται κοινές αναζητήσεις. Ο συλλογικός αυτός πολιτισμικός χώρος που δημιουργείται αποτελείται από λόγιους και ποιητές που καταφέρνουν να δώσουν στην ποίηση έναν έντονα διαλογικό χαρακτήρα. Με τον τρόπο αυτό αποτυπώνει τις ευρύτερες ιδεολογικές και κοινωνικές διεργασίες της εποχής χωρίς να χάνεται η προσωπική φωνή του δημιουργού της (Μάτεσης, 1976, σ. 12).

Στον Foscolo πάλι η σχέση ανάμεσα στην ποίηση και το έθνος διαμορφώνεται με διαφορετικό τρόπο. Η εμπειρία της εξορίας και της πολιτικής αστάθειας παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ποιητικής του στάσης. Έτσι η απομάκρυνση από την πατρίδα του συνδέεται με ένα ευρύτερο γεγονός που αφορά μια ολόκληρη γενιά ανθρώπων. Ο ποιητής με το έργο του μεταφέρει μια συλλογική εμπειρία απώλειας και ξεριζωμού «και σ' εσέ μοναχά τους στοχασμούς μου, γιατί όποιος την πατρίδα του ξεχάσει μήτε στα θεία δεν ομιλεί με σέβας», γράφει στο στον Ύμνο του για τη Ζάκυνθο. Με τον τρόπο αυτό, η ποίηση καταφέρνει να μετατρέψει την απουσία σε έντονη παρουσία. Αλλά και γενικότερα τις προσωπικές εμπειρίες ο Foscolo τις μετατρέπει σε ποιητικό λόγο και πετυχαίνει να εκφράσει τις αντιφάσεις, τις απογοητεύσεις αλλά και τις προσδοκίες της εποχής του (Ζάνου, 2018, σσ. 57-58).

Και στην περίπτωση λοιπόν του Foscolo ο ποιητής αποτελεί ένα δημόσιο πρόσωπο το οποίο δεν περιορίζεται στην καλλιτεχνική δημιουργία, αλλά συμμετέχει ενεργά στον ιδεολογικό διάλογο της εποχής του ως «θανάσιμος εχθρός της υποκρισίας, της μικροσοφίας και της ψευδοσοφίας» όπως διαβάζουμε στο *Elogio di Ugo Foscolo* του Σολωμού. Στο *Τελευταίο γράμμα του Jacopo Ortis* ο ποιητής γίνεται μάρτυρας της ιστορικής αποτυχίας: «Η θυσία της πατρίδας μας ολοκληρώθηκε». Μέσα από το έργο του βλέπουμε να επίσης να υπερασπίζεται αξίες όπως η ελευθερία και η αξιοπρέπεια, και να αναλαμβάνει ένα ρόλο που σίγουρα ξεπερνά τα όρια της λογοτεχνίας. Με τον τρόπο αυτό η ποίηση του συνδέεται άμεσα με την ιστορική πραγματικότητα, αποκτά κοινωνική λειτουργία και εξευγενίζει την ανθρώπινη ζωή. Έτσι βλέπουμε οι *Χάριτες* να παρουσιάζονται ως δυνάμεις που «γλυκαίνουν τις ψυχές των ανθρώπων» και περιορίζουν την βαρβαρότητα. Χαρακτηριστική είναι η επίκληση του ποιητή να κατεβούν στη γη και

να φέρουν «τις γλυκές τέχνες» και την «ευγένεια των αισθημάτων» (Foscolo, 2026) ανάμεσα στους ανθρώπους.

Παρά τις διαφορές λοιπόν και στους δύο ποιητές διακρίνεται μια κοινή αντίληψη για τον ρόλο της ποίησης αφού δεν περιορίζεται στην ατομική έκφραση, αλλά συνδέεται με τη συγκρότηση της συλλογικής συνείδησης. Ο ποιητής μεταφέρει με το έργο του τις εντάσεις της εποχής του και επιχειρεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στα προσωπικά βιώματα και τις κοινές εμπειρίες. Όπως έχει επισημανθεί, «ο ρομαντικός ποιητής οραματίζεται και ζητά το απόλυτο και τίποτε λιγότερο απ' αυτό» (Κωνσταντίνου, 2013) βιώνοντας συχνά μια ένταση ανάμεσα στις ιδέες που τον καθοδηγούν και στην πραγματικότητα που τον περιβάλλει. Η ένταση αυτή λειτουργεί σαν κίνητρο για δημιουργία, καθώς ο ποιητής προσπαθεί να αποδώσει την πραγματικότητα μέσα από την τέχνη.

Συνολικά, η ποίηση στον Foscolo και στον Σολωμό κινείται ανάμεσα σε δύο βασικούς πόλους: το άτομο και το έθνος. Με τον ποιητικό τους λόγο καταφέρνουν να συναντηθούν και να επηρεάσουν η μια έννοια την άλλη. Είναι λογικό λοιπόν είτε μέσα από την ενεργή συμμετοχή στην ιστορία είτε μέσα από την προσεκτική επεξεργασία του λόγου, ο ποιητής να αναδεικνύεται σε φορέα μιας ευρύτερης πολιτισμικής και ηθικής ευθύνης.

7. Ο Foscolo στη σολωμική ποιητική συνείδηση

To Elogio di Ugo Foscolo ως ποιητικό και ιδεολογικό κείμενο

Το *Elogio di Ugo Foscolo* του Διονυσίου Σολωμού αποτελεί ένα από τα πιο πυκνά και ουσιαστικά κείμενα της σολωμικής πεζογραφίας. Παρότι γράφτηκε με αφορμή τον θάνατο του Φώσκολου το 1827 και εντάσσεται τυπικά στο είδος του επιταφίου λόγου, ξεπερνάει τα όρια ενός απλού εγκωμίου και μετατρέπεται σε κείμενο με ουσιαστικούς προβληματισμούς γύρω από την ποίηση. Όπως επισημαίνει ο Μαστροδημήτρης, «το Εγκώμιο δεν έχει, νομίζω, σχολιασθεί επαρκώς, ούτε έχει τοποθετηθεί στο πλαίσιο της γενικότερης διανοητικής εξέλιξης του ποιητή», αν και αποτελεί σύνοψη των βασικών αρχών της ποιητικής του Σολωμού (Μαστροδημήτρης, 2006, σσ. 21-22).

Η ιδιαιτερότητα του *Elogio* είναι φανερή ήδη από τη δομή του. Ο Σολωμός εγκαταλείπει γρήγορα τα βιογραφικά στοιχεία που αφορούν το Foscolo και επικεντρώνεται σε ένα εσωτερικό και στοχαστικό λόγο γύρω από το ρόλο και την αποστολή του ποιητή. Παρουσιάζει λοιπόν το Foscolo σαν ένα ηθικό και ιστορικό πρότυπο που «[ε]γκωμιάζει την αρετή των ανθρώπων, και μαστιγώνει τα ελαττώματά τους». Καθώς η ζωή του είναι γεμάτη από εξορίες, συνεχείς μετακινήσεις και συμμετοχή σε πολιτικούς αγώνες, προβάλλεται ως παράδειγμα ποιητή που βιώνει με ένταση τα θέματα τις πατρίδας του και γενικότερα τις ιστορικές εξελίξεις διαμορφώνοντας έτσι την προσωπική του συνείδηση (Μαστροδημήτρης, 2006, σσ. 23 και 28-29). Η αφοσίωση του επίσης σε αξίες όπως η Ελευθερία και η Δικαιοσύνη, οι οποίες δεν παρουσιάζονται απλώς ως θεματικά μοτίβα, αλλά ως θεμέλια της ποιητικής του στάσης, ενισχύουν την παραπάνω εικόνα.

Η ανάδειξη όμως αυτών των αξιών συνδέεται άμεσα και με τη σολωμική αντίληψη για την ποίηση. Ο Σολωμός τιμά τον Foscolo και για το έργο του, αλλά κυρίως για τη συνέπεια που δείχνει στη ζωή και στην τέχνη του. Η αλήθεια, η δικαιοσύνη και η πίστη στην ελευθερία εμφανίζονται ως στοιχεία που συγκροτούν την ποιητική προσωπικότητα, και ταυτόχρονα αντανακλούν τις ίδιες τις αξιακές αναζητήσεις του Σολωμού: «Μα να που οι κραυγές του γινότανε ηχηρότερες [...] όταν έβλεπε να θίγεται η δικαιοσύνη [...] δύο γραμμές παράλληλες που στο γρήγορο πέρασμα αιώνια, δεν θα συναντιόντανε ποτέ.» σελ. 360. Με τον τρόπο αυτό, το *Elogio* λειτουργεί ως έμμεση διατύπωση μιας κοινής ηθικής στάσης απέναντι στην ιστορία και την τέχνη και, όπως αναφέρει ο Μαστροδημήτρης, «[ο]

Σολωμός, με το Εγκώμιο για τον Ουγο Φόσκολο, παρουσίαζε τις ποιητικές αναζητήσεις του ομοτέχνου του, ενώ παράλληλα υποτύπωνε την προσωπική του προοπτική επάνω σε ζητήματα ύφους, ταυτότητας, παράδοσης και τελικά σε ζητήματα της λειτουργίας και της σημασίας της ποίησης μέσα σε μία κοινωνία». (Μαστροδημήτρης, 2006, σ. 25)

Μια ακόμη διάσταση του *Elogio* που αξίζει να υπογραμμιστεί είναι ο δημόσιος και διαπολιτισμικός χαρακτήρας της ίδιας της εκφώνησής του. Σίγουρα πρόκειται για ένα κείμενο μνήμης, πέρα από αυτό όμως είναι ένας λόγος που πραγματοποιείται στη Ζάκυνθο, σε ιταλική γλώσσα, για έναν ποιητή ελληνικής καταγωγής που ανήκει στα ιταλικά γράμματα και απευθύνεται σε ένα επτανησιακό ακροατήριο. Η Αναστασία Δανάη Λαζαρίδη, αναφερόμενη στην τελετή, σημειώνει ότι ο επικήδειος λόγος γράφτηκε «στα ιταλικά» και απαγγέλθηκε «μπροστά σ' ένα άδειο φέρετρο» (Λαζαρίδη, 2015). Η απουσία του σώματος του Foscolo καθιστά ακόμη πιο έντονη τη συμβολική λειτουργία του λόγου: ο Σολωμός δεν έχει μπροστά του τον νεκρό, αλλά την πνευματική του εικόνα, την οποία καλείται να ανασυστήσει μέσα από τη ρητορική, τη μνήμη και την ποίηση. Γι' αυτό και το *Elogio* περνά μέσα από την τιμητική αναφορά σε έναν ένδοξο συμπατριώτη και καταλήγει να γίνεται ένας χώρος συνάντησης ανάμεσα στη ζακυνθινή μνήμη, την ιταλική παιδεία και τη νεοελληνική ποιητική αυτοσυνειδησία. Δεν είναι τυχαίο ότι το Μουσείο Σολωμού επισημαίνει πως οι παρατηρήσεις του Σολωμού για τον Foscolo δείχνουν, «έμμεσα, τις ποιητικές αρχές του ίδιου του Σολωμού» (Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. (χ.χ.).

Στο σημείο αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές ότι τόσο ο Foscolo όσο και ο Σολωμός αντιλαμβάνονται την ποίηση σαν δύναμη με παιδευτική και ηθικοπλαστική λειτουργία. Θεωρούν, ακολουθώντας τις πεποιθήσεις του Ρομαντισμού, ότι η τέχνη «Τρέχει εκεί όπου βλέπει ευγένεια και υψηλότητά [...] προστρέχει σε λησμονημένες εποχές» (Σολωμός, σ. 358) δεν περιορίζεται στην αισθητική απόλαυση, αλλά συμβάλλει στη διαμόρφωση της συνείδησης και στην καλλιέργεια αξιών (Purpo, 1988). Αυτή η κοινή τοποθέτηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς συνδέει το *Elogio* με τη γενικότερη προβληματική του 19^{ου} αιώνα γύρω από τον ρόλο της λογοτεχνίας στη συγκρότηση της εθνικής και ηθικής ταυτότητας: «Ο Φόσκολος απόβλεπε πάντα με τη σκέψη, με τη φωνή, με το έργο, στο συμφέρον της Ιταλίας» (Σολωμός, σ. 359).

Σημαντική είναι επίσης η σχέση του *Elogio* με τη θεματική της μνήμης και της υστεροφημίας. Όπως και στο έργο του Foscolo, ιδίως στους «Τάφους», ο θάνατος δεν αντιμετωπίζεται ως απλό τέλος, αλλά ως σημείο μετάβασης προς τη μνήμη και την ιστορική συνέχεια. Ο τάφος είναι βέβαια τόπος πένθους, αλλά και σύμβολο πολιτισμού, παράδοσης και συλλογικής ταυτότητας. Η αναφορά στον θάνατο του Foscolo αποκτά έτσι ευρύτερη σημασία, καθώς συνδέεται με την ιδέα ότι η μνήμη του ποιητή συνεχίζει να δρα μέσα στην ιστορία.

Η διάσταση αυτή ενισχύεται και από τη στενή σχέση του *Elogio* με άλλα σολωμικά κείμενα, όπως το σονέτο *Στο θάνατο του Foscolo*, στο οποίο η απώλεια του ποιητή συνδέεται άμεσα με το αίσθημα της πατρίδας που θρηνεί την απουσία του. Η θλίψη για τον θάνατο δεν είναι μόνο προσωπική, αλλά συλλογική καθώς συνδέεται με την απώλεια ενός πνευματικού οδηγού και όπως αναφέρει ο Μαστροδημήτρης «ο θάνατος του Foscolo τού υπενθυμίζει αφενός μιαν εξαρχής ποιητική απώλεια για την Ελλάδα και αφετέρου την ανάγκη γένεσης μιας ισοδύναμης ποιητικής προσωπικότητας μέσα στα ελληνικά γράμματα» (Μαστροδημήτρης, 2006, σ. 23). Ταυτόχρονα, η ιδέα της υστεροφημίας η οποία είναι κεντρική και στους Τάφους, αποκτά ιδιαίτερο βάρος, καθώς η μνήμη του ποιητή παρουσιάζεται ως στοιχείο που υπερβαίνει τον χρόνο.

Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης η σύνδεση του *Elogio* με τη ζακυνθινή καταγωγή των δύο ποιητών. Η κοινή αυτή αναφορά εκτός από βιογραφικό στοιχείο, αποτελεί ένα συμβολικό τόπο όπου συναντώνται η μνήμη, η φύση και η παιδική εμπειρία. Η νοσταλγία για τη Ζάκυνθο, που στον Foscolo αποκτά έντονα ρομαντικό χαρακτήρα, συνδέεται με την ανάμνηση μιας χαμένης ευτυχίας και συμβάλλει στη μετάβαση από τον κλασικισμό προς μια πιο εσωτερική και συναισθηματική ποιητική έκφραση, στοιχείο ορατό και στο Σολωμό.

Η διαπολιτισμική αυτή λειτουργία γίνεται ακόμη πιο καθαρή στο τέλος του *Elogio*, όπου η ιταλόγλωσση τιμή προς τον Foscolo μετατρέπεται σε αίτημα για την ελευθερία της Ελλάδας. Η ιταλική εγκυκλοπαίδεια Treccani συνοψίζει εύστοχα αυτή τη διάσταση, σημειώνοντας ότι στο *Elogio* ο Σολωμός απευθύνεται στο αθάνατο πνεύμα του Foscolo, για να ζητήσει από τον Θεό «να στείλει στην κοντινή/γειτονική πατρίδα την ελευθερία» («di mandare alla patria vicina la libertà») (Mercati, 1936). Η φράση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, επειδή δείχνει ότι η Ιταλία και η Ελλάδα παρουσιάζονται ως γειτονικοί χώροι

που επικοινωνούν μέσω της ποίησης, της μνήμης και της πολιτικής προσδοκίας και όχι ως δύο κλειστοί και ασύνδετοι κόσμοι. Ο Σολωμός χρησιμοποιεί την ιταλική γλώσσα για να την εντάξει σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό και ιονικό πλαίσιο. Έτσι, το *Elogio* επιβεβαιώνει με ιδιαίτερη σαφήνεια ότι ο διάλογος ανάμεσα στον Foscolo και τον Σολωμό είναι πρωτίστως διάλογος πολιτισμών, γλωσσών και ιστορικών οραμάτων.

Η κορύφωση του *Elogio* εντοπίζεται στη σκηνή του υποθετικού τελευταίου λόγου του Foscolo, όπου ο ποιητής αποκτά σχεδόν συμβολική διάσταση. Εδώ, ο Foscolo εμφανίζεται ως φορέας μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής συνείδησης, η οποία όμως παραμένει βαθιά συνδεδεμένη με τον ελληνισμό και την ιστορική του συνέχεια (Μαστροδημήτρης, 2006, σσ. 29-30). Η σκηνή αυτή συνδυάζει έντονη συγκινησιακή φόρτιση με στοχαστικό βάθος και αναδεικνύει τον ποιητή ως μορφή που γεφυρώνει το ατομικό με το συλλογικό.

Η ερμηνεία αυτή μπορεί να ενισχυθεί και από μια ευρύτερη αντίληψη για τον ρομαντικό ποιητή, σύμφωνα με την οποία η ποίηση δεν αποτελεί απλώς αισθητική δραστηριότητα, αλλά μορφή ύπαρξης. Ο ποιητής εμπλέκεται προσωπικά στο έργο του, προβάλλοντας μέσα από αυτές τις βασικές αξίες και τις γενικότερες επιλογές στη ζωή. Η στάση λοιπόν του Foscolo, όπως παρουσιάζεται στο *Elogio*, «είδα... τούς δυνατούς να συνοφρυώνονται» και: «την κακία να τρομοκρατεί και τον πλούτο να λατρεύεται» (Σολωμός, σ. 361) μπορεί να ερμηνευτεί σαν έκφραση μιας ποιητικής συνείδησης που αρνείται τον συμβιβασμό με τη δεδομένη πραγματικότητα και επιδιώκει την υπέρβαση της μέσα από την τέχνη (Κωνσταντίνου, 2013).

Κλείνοντας λοιπόν αξίζει να τονίσουμε ότι το *Elogio di Ugo Foscolo* λειτουργεί ως ένα είδος ποιητικού μανιφέστου. Μέσα από έναν λόγο για έναν άλλον ποιητή, ο Σολωμός διατυπώνει έμμεσα τις βασικές αρχές της δικής του ποιητικής. Την ενότητα δηλαδή της τέχνης με την ηθική, τη σύνδεση της ποίησης με την ιστορική ευθύνη και την αντίληψη ότι ο ποιητής είναι φορέας αξιών. Το κείμενο αποκτά έτσι διπλή λειτουργία από τη μια αποδίδει φόρο τιμής στον Foscolo και από την άλλη καταθέτει γενικότερες απόψεις για τον ρόλο του ποιητή στον κόσμο τον 19^ο αιώνα.

8. Συμπεράσματα

Μέσα από τη συνολική εξέταση της διπλωματικής φάνηκε η κοινή αγωνία του Σολωμού και του Foscolo για τη σχέση του ατόμου με τα ιστορικά γεγονότα που το περιβάλλουν, παρόλο που οι δύο ποιητές ακολούθησαν διαφορετικές πορείες. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η κοινή καταγωγή τους, αφού τα Επτάνησα αποτέλεσαν έναν ιδιαίτερο χώρο συνάντησης του ελληνικού και του ιταλικού πολιτισμού. Η μακροχρόνια βενετική παρουσία, η πολιτική αστάθεια, και η επαφή με τα μεγάλα ευρωπαϊκά πνευματικά ρεύματα διαμόρφωσαν ένα σύνθετο περιβάλλον, μέσα στο οποίο η γλώσσα, η παιδεία και η ιστορική συνείδηση απέκτησαν ξεχωριστή βαρύτητα.

Έγινε λοιπόν προσπάθεια να αναδειχθεί ότι η σχέση ανάμεσα στην ελληνική και την ιταλική λογοτεχνική παράδοση του 19ου αιώνα είναι ιδιαίτερα σύνθετη. Αυτό γιατί τα Επτάνησα, όπως φάνηκε από την εξέταση του έργου των δύο ποιητών έπαιξαν έναν ευρύτερο ρόλο στο πολιτισμικό σκηνικό καθώς ουσιαστικά αποτέλεσαν τον διαμεσολαβητή μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Δεν ήταν μόνο η κοινή γεωγραφική αφετηρία των δύο ποιητών, αλλά ο χώρος στον οποίο συναντήθηκαν διαφορετικές γλώσσες, ιδέες και λογοτεχνικές παραδόσεις. Καθώς οι πολιτιστικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν ξεπερνούσαν κατά πολύ τα στενά πλαίσια των χωρών, Ελλάδας και Ιταλίας, δόθηκε η δυνατότητα τόσο στον Foscolo όσο και στον Σολωμό να συμμετάσχουν ενεργά στον ευρωπαϊκό πνευματικό διάλογο της εποχής τους.

Η ανάλυση αυτού του πολιτισμικού πλαισίου έδειξε ότι η γλωσσική επιλογή των δύο ποιητών πέρα από τεχνικό ή αισθητικό ζήτημα, ήταν μια σαφής ιδεολογική και πολιτισμική στάση. Ο Foscolo, επιλέγοντας συνειδητά την ιταλική γλώσσα, εντάχθηκε ενεργά στον ιταλικό πνευματικό χώρο και συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός νέου εθνικού λόγου, που συνδέεται με το Risorgimento και την ανάγκη πολιτισμικής ενότητας της Ιταλίας. Ο Σολωμός, από την άλλη, στράφηκε σταδιακά προς την ελληνική γλώσσα, προσπαθώντας να διαμορφώσει έναν νέο ποιητικό λόγο που να μπορεί να εκφράσει τόσο τις δύσκολες ιστορικές συνθήκες όσο και τις πνευματικές ανάγκες του νεότερου ελληνισμού.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η ανάλυση των θεματικών αξόνων που συνδέουν το έργο των δύο δημιουργών. Η πατρίδα, η εξορία, η μνήμη, ο θάνατος, η φύση και ο ρόλος του

ποιητή εμφανίζονται ως έννοιες με βαθύτερη ιστορική και ηθική σημασία. Στον Foscolo, η εμπειρία της εξορίας και της απώλειας μετατρέπει την πατρίδα σε χώρο μνήμης και εσωτερικής νοσταλγίας, ενώ στον Σολωμό η πατρίδα συνδέεται περισσότερο με τη συλλογική ελευθερία και την ηθική ευθύνη απέναντι στην ιστορία. Και για τους δύο, η ποίηση λειτουργεί ως τρόπος διατήρησης της μνήμης. Έτσι, ο ποιητής δεν παρουσιάζεται ως απομονωμένος δημιουργός, αλλά ως πρόσωπο με δημόσια αποστολή, που προσπαθεί να συνδέσει το προσωπικό βίωμα με τις ανάγκες του συνόλου.

Η συγκριτική μελέτη του έργου των δύο ποιητών έδειξε ότι και οι δυο, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, συμμετείχαν στο ευρύτερο πνευματικό κλίμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού. Χωρίς κανένας από τους δύο να υιοθετεί απλώς τα ρομαντικά πρότυπα της εποχής τους, κατάφεραν να προσαρμόσουν τις όποιες επιδράσεις στις ιδιαίτερες συνθήκες, ιστορικές και πολιτισμικές, του ελληνικού και του ιταλικού χώρου. Έτσι η έμφαση στη μνήμη, στην εσωτερική εμπειρία, στη σχέση του ανθρώπου με την ιστορία και στην αναζήτηση της ελευθερίας συνέδεσε το έργο τους με βασικές ρομαντικές ευαισθησίες της εποχής.

Η εργασία επιχείρησε επίσης να απαντήσει σε ένα βασικό ερευνητικό ερώτημα: σε ποιο βαθμό η σχέση ανάμεσα στους δύο ποιητές μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα κοινής πολιτισμικής καταγωγής ή κοινών ποιητικών και ιδεολογικών θέσεων. Η ανάλυση έδειξε ότι ισχύουν και τα δύο, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό. Η κοινή επτανησιακή εμπειρία και η ιταλική παιδεία δημιούργησαν ένα κοινό υπόβαθρο, όμως η ουσιαστικότερη σύνδεση των δύο ποιητών διαμορφώνεται κυρίως μέσα από μια κοινή αντίληψη για τον ηθικό ρόλο της ποίησης και για τη σχέση του δημιουργού με την ιστορία. Η εξέταση των επιλεγμένων έργων επιβεβαίωσε ότι η σχέση του Σολωμού με τον Foscolo δεν περιορίζεται σε απλές αναφορές ή σε γενικές θεματικές ομοιότητες. Το *Dei Sepolcri*, το *A Zacinto* και ιδιαίτερα το *Elogio di Ugo Foscolo* δείχνουν ότι ο Σολωμός επηρεάζεται από τον Foscolo, αλλά αξιοποιεί αυτή την επίδραση με βάση τις δικές του ποιητικές και ιστορικές ανάγκες. Είναι σημαντικό ότι ο Foscolo λειτουργεί κυρίως ως ηθικό και πνευματικό πρότυπο για τον Σολωμό και λιγότερο ως καθαρά ποιητικό πρότυπο.

Ένα ακόμη συμπέρασμα που προέκυψε από την έρευνα είναι ότι η σχέση ανάμεσα στον Foscolo και τον Σολωμό δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά με όρους άμεσης επίδρασης. Η σύγκρισή τους αναδεικνύει κυρίως έναν κοινό ορίζοντα προβληματισμών

γύρω από την ιστορία, την εθνική συνείδηση, τη γλώσσα και την αποστολή της ποίησης. Με αυτή την έννοια, οι δύο ποιητές μπορούν να θεωρηθούν συνομιλητές μέσα σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό και μεσογειακό πολιτισμικό πλαίσιο, όπου οι λογοτεχνικές ιδέες μετακινούνται, μετασχηματίζονται και αποκτούν νέες σημασίες ανάλογα με τις ανάγκες κάθε ιστορικής πραγματικότητας.

Τέλος, η παρούσα μελέτη μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για περαιτέρω έρευνα σε διάφορες κατευθύνσεις. Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια πιο εκτεταμένη συγκριτική μελέτη των αισθητικών και φιλοσοφικών επιρροών του ευρωπαϊκού ρομαντισμού στους δύο ποιητές, καθώς και μια πιο συστηματική εξέταση της γενικότερης επίδρασης του Foscolo στον ελληνικό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Borsa. (2012). Appunti per l'edizione delle «Epoche della lingua italiana» di Ugo Foscolo. *Foscolo e la ricerca di un'identità nazionale*, «*Studi Italiani*», XXIV(1-2), σσ. 123-149.
- Borsa, P. (2017). Ανάμεσα στην Ιταλία, την Αγγλία και την Ελλάδα: Ο Ούγκο Φόσκολο ποιητής πολιτικός. Στο Δ. Αρβανιτάκης (Επιμ.), *Ούγκο Φόσκολο 190 χρόνια από το θάνατο του* (σσ. 25-41). Ζάκυνθος: Ερμής Α.Ε.
- Cazadei, A., & Santagata, M. (2013). Εγχειρίδιο της σύγχρονης ιταλικής λογοτεχνίας. (G. Freris, Συντάκτης) Ανάκτηση Δεκέμβρης 11, 2026, από https://sitestatic.shopster.gr/6150c0d864787b561e67912f/003206_de.pdf
- Foscolo, U. (1927). *Οι Χάριτες*. (Μ. Μινώτου-Γιαννοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Οίκος Ζηκάκη. Ανάκτηση Μάρτιος 12, 2026, από https://www.pyli.greeklanguage.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=687&catid=69&tid=171#st_page
- Foscolo, U. (2013). *Πλάνητες σίχλοι*. Αθήνα: Πεδίο.
- Foscolo, U. (2017). (Γαραντούδης, Παραγωγός) Ανάκτηση 1 4, 2026, από https://www.academia.edu/40226229/_%CE%A3%CF%84%CE%AD%CF%86%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B6%CF%8E%
- Foscolo, U. (2026, 3 25). Ανάκτηση από <https://cognoscoteam.gr/archives/20665>
- Mercati, G. S. (1936). «*Solomos, Dionisio*». *Enciclopedia Italiana. Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani*. Ανάκτηση από Treccani: [https://www.treccani.it/enciclopedia/dionisio-solomos_\(Enciclopedia-Italiana\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/dionisio-solomos_(Enciclopedia-Italiana))
- Puppo, M. (1988). Foscolo. *Poetica e critica del romanticismo italiano*, σσ. 29-45.
- style, A. (2010). *δαφσδφασδ φασδφ ασδφ φ σδαα*. Ανάκτηση April 23, 2012, από <http://asdfs.gg.gsf>

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΔΠΜΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, Θεσσαλονίκη.

- Ζάνου, Κ. (2018). *ΤΡΑΥΛΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΘΝΟΣ Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800 - 1850*. (Κ. Λιβιεράτος, Επιμ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ζώρας, Γ. Γ. (2003). *Ο Σολωμός και η Ιταλία - Διεθνές Συμπόσιο Διονυσίου Σολωμού (1798-1857) - Διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από το θάνατο του* (σσ. 119-154). Αθήνα: Σλυκκογος "Οι φίλοι του μουσείου Σολωμού και επιφανών Ζακινθίων".
- Ζώρας, Γ. Γ., & Τσόλκας, Ι. Δ. (2013). *Πλόκητες Στίχοι Ιταλοί ποιητές μεταφράζονται από Έλληνες ποιητές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ιλίνσκαγια - Αλεξανδροπούλου, Σ. (2003). "Είδος μεικτό αλλά νόμιμο" Μερικές παρατηρήσεις. *Διεθνές συμπόσιο Διονυσίου Σολωμού (1798-1857) - Διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από το θάνατό του* (σσ. 178-185). Αθήνα: Σύλλογος "Οι φίλοι του μουσείου Σολωμού και επιφανών Ζακινθίων".
- Καζάντζη, Φ. (2006). *Μια παλινόστηση - Οι ελληνικές μεταφράσεις των έργων του Ugo Foscolo*. Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS.
- Κεφαλληνάου, Ε. (2003). Βυρωνικές επιδράσεις στο σολωμικό έργο " Ο Λάμπρος". *Διεθνές συμπόσιο Διονυσίου Σολωμού (1798-1857) - Διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από το θάνατό του* (σσ. 269 -288). Αθήνα: Σύλλογος "Οι φίλοι του μουσείου Σολωμού και επιφανών Ζακινθίων".
- Κοτρώτσου-Λόντου, Τ. (2004, Απρίλιος). Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*(3), σσ. 40-56. Ανάκτηση Φεβρουάριος 5, 2026, από <https://ipem-doe.gr/wp-content/uploads/2018/12/apr2004.pdf>
- Κωνσταντινίδου, Ε. (2006). Η ακατόρθωτη σύνθεση του "εθνικού" ποιητή Διονυσίου Σολωμού: Ιδεολογικοπολιτικές συνιστώσες ενός επίμονου φιλολογικού αινίγματος. Ανάκτηση Φεβρουάριος 22, 2026, από <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1315427>
- Κωνσταντίνου, Α. Κ. (2013, Απρίλιος 6). *Σολωμός και Ευρωπαϊκός ρομαντισμός*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 21, 2026, από Lectores et Recitatores:

<https://www.lectores.gr/2013/04/%cf%83%ce%bf%ce%bb%cf%89%ce%bc%cf%8c%cf%82-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b5%cf%85%cf%81%cf%89%cf%80%ce%b1%cf%8a%ce%ba%cf%8c%cf%82-%cf%81%ce%bf%ce%bc%ce%b1%ce%bd%cf%84%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82/>

Λαζαρίδη, Δ. Α. (2015, Ιανουάριος 13). Quelques réflexions à la lecture de l'Éloge de Foscolo (1827) de Dionysios Solomos et de sa Correspondance (1816-1856), Cahiers balkaniques [En ligne], Hors-série | 2015. doi: <https://doi.org/10.4000/ceb.5642>.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1997). Ελληνική γλώσσα και Βρετανική πολιτική στα Επτάνησα. *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864 Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988)* (σσ. 257 - 276). Αθήνα: Κέντρο Μελετών Ιονίου.

Λορεντζάτος, Ζ. (2003). Σολωμός (Δοκίμιο Ι. Το εκφράζεσθαι). Στο Γ. Κεχαγιόγλου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού* (σσ. 171-174). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μαρωνίτης, Δ. (2007). *Γραφή και Ανάγνωση, Διονύσιος Σολωμός: Μελετήματα*. Αθήνα: Πατάκη.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ. (2006). Σύντομο σχόλιο στο "Εγκώμιο για τον Ούγο Φώσκολο" (Elogio di Ugo Foscolo) του Διονύσιου Σολωμού. *Παρνασσός(ΜΗ')*, σσ. 21-30.

Μάτεσης, Α. (1976). *Ο Σολωμός και η Ζάκυνθος*. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός".

Μενελάου, Ε. (2022). *Οι νεωτερικές και πρωτοποριακές τάσεις στη σύγχρονη ιταλική λογοτεχνική. Ο Φουτουρισμός και οι απηχήσεις του*. Αθήνα: ΠΜΣ Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Μινώτος, Σ. (2007). *Η ελληνική ψυχή του Ούγου Φώσκολου*. Ζάκυνθος: Τρίμορφο.

Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. (χ.χ. (χ.χ.). «*Elogio di Ugo Foscolo*» Έργα 1814-1853. Ανάκτηση από <https://zakynthos-museumsolomos.gr/%ce%b4->

%cf%83%ce%bf%ce%bb%cf%89%ce%bc%cf%8c%cf%82/%ce%ad%cf%81%ce
%b3%ce%b1-1814-1853/elogia-di-ugo-foscolo/>.

Μπάντι, Α. Μ. (2022). *RISORGIMENTO Μια ιστορία της ιταλικής εθνικής ενοποίησης 1796-1861*. (Ε. –Μ.–Σ. Αρβανιτάκης, Επιμ.) Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης. Ανάκτηση Νοέμβριος 12, 2025, από https://cup.gr/wp-content/uploads/2022/07/RISORGIMENTO_sample-1.pdf

Πάντου, Χ. (2017). *Ποιήματα Επτανήσιων ποιητών στα ιταλικά*. (Γ. Ζώρας, Μ. Σγουρίδου, Επιμ., & Π. Ε. Σχολής, Συντάκτης) Αθήνα: ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ. Ανάκτηση Νοέμβριος 6, 2025, από <https://pergamos.lib.uoa.gr/item/uoadl:2452148>

Πολίτης, Λ. (2003). Ο Σολωμός ποιητής εθνικός και Ευρωπαίος. Στο Γ. Κεχαγιόγλου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού* (σσ. 165-170). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ραϊζης, Μ. (2003). Ο Σολωμός και οι Άγγλοι ρομαντικοί ποιητές. *Διεθνές συμπόσιο Διονυσίου Σολωμού (1798-1857) - Διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από το θάνατό του* (σσ. 511-530). Αθήνα: Σύλλογος "Οι φίλοι του μουσείου Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων".

Ροζάνης, Σ. (2026, 4 20). *Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας*. Ανάκτηση από https://www.pyli.greeklanguage.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=687&catid=69&tid=184#st_page

Σγουρίδου, Μ. (2023). *Fiscilo ο Φιλόπατρις - Απεικονίσεις, Απηχήσεις, Αντικατοπτρισμοί του έργου του στον ελλαδικό χώρο*. Αθήνα: Κάκτος.

Σολωμός. (χ.χ.). Εγκώμιο στον Ούγο Φώσκολο.

Σολωμός, Δ. (2016). *Διονύσιος Σολωμός Ποιήματα και Πεζά*. (Γ. Βελουδής, Επιμ.) Αθήνα: Πατάκη.

Τσαντσάνογλου, Ε. (2003). Σολωμός, Διονύσιος (Ζάκυνθος, 1798 - Κέρκυρα, 1857). Στο Γ. Κεχαγιόγλου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού* (σσ. 1- 10). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Τσόλκας, Ι. Δ. (2015). *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας - Φιλολογική, ιστορική και κοινωνικοπολιτική προσέγγιση*. Αθήνα: Πεδίο.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.